

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ**

**Παιδαγωγικά, φιλολογικά και κοινωνικά ζητήματα μέσα
από την Αλληλογραφία της Πηνελόπης Σ. Δέλτα (1906-1940)**

**Παναγιώτης Αυγουστής
Α.Μ.: 217803**

**ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Κατεύθυνση: Ανάγνωση, Φιλαναγνωσία και Εκπαιδευτικό Υλικό**

Επιβλέπων Καθηγητής: Κ. Δ. Μαλαφάντης

ΑΘΗΝΑ 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίδες
ΔΗΛΩΣΗ ΠΕΡΙ ΜΗ ΛΟΓΟΚΛΟΠΗΣ.....	4
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	5
ABSTRACT.....	7
ΠΡΟΛΟΓΟΣ – ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	10

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ:

Η ΠΗΝΕΛΟΠΗ Σ. ΔΕΛΤΑ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ

1.1 Ο βίος και το έργο της Πηνελόπης Σ. Δέλτα.....	13
1.2 Η Πηνελόπη Σ. Δέλτα ως αλληλογράφος και η συγκεντρωτική έκδοση της Αλληλογραφίας της (1906-1940).....	24

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:

Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ Σ. ΔΕΛΤΑ ΜΕ ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ. ΓΛΩΣΣΙΚΑ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

2.1 Η αλληλογραφία με την «πρώτη γενιά των δημοτικιστών».....	31
2.2 Η αλληλογραφία με τους επιγόνους της πρώτης μαχητικής γενιάς.....	40

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:

Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ Σ. ΔΕΛΤΑ ΜΕ ΠΕΖΟΓΡΑΦΟΥΣ ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΕΣ

3.1 Κωστής Παλαμάς.....	48
3.2 Αργύρης Εφταλιώτης.....	53
3.3 Στράτης Μυριβήλης.....	57

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ:

ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ Σ. ΔΕΛΤΑ ΜΕ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥΣ ΑΝΔΡΕΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ

4.1 Κωνσταντίνος Δεμερτζής.....	63
4.2 Αλέξανδρος Ν. Διομήδης.....	66
4.3 Ιωάννης Αθανασάκης.....	68
4.4 Ελευθέριος Βενιζέλος.....	70

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ:

Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΟ ΚΑΙ Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

5.1 Ο βίος και το έργο του Χρύσανθου Τραπεζούντος (μετέπειτα Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος).....	76
5.2 Η αλληλογραφία του Χρύσανθου Τραπεζούντος (μετέπειτα Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος) με την Πηνελόπη Σ. Δέλτα.....	80

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	85
--------------------------	-----------

ΠΗΓΕΣ.....	89
-------------------	-----------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	91
--------------------------	-----------

ΠΗΓΕΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ.....	101
---------------------------------	------------

Δήλωση περί μη λογοκλοπής

Δηλώνω υπεύθυνα ότι είμαι ο συγγραφέας της παρούσας εργασίας. Η αναφερόμενη εργασία δεν αποτελεί αντιγραφή ούτε προέρχεται από ανάθεση σε τρίτους. Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν αναφέρονται σαφώς στη βιβλιογραφία και στο κείμενο, ενώ κάθε εξωτερική βοήθεια, αν υπήρξε, αναγνωρίζεται ρητά. Ακόμη δηλώνω ότι αυτή η γραπτή εργασία προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά και αποκλειστικά και ειδικά για τη συγκεκριμένη διπλωματική εργασία. Τέλος, αναλαμβάνω πλήρως τις συνέπειες εάν η εργασία αυτή αποδειχθεί ότι δεν μου ανήκει.

Ονοματεπώνυμο μεταπτυχιακού φοιτητή: Παναγιώτης Αυγουστής

A.M.: 217803

Υπογραφή:

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Πηνελόπη Σ. Δέλτα (1874-1941) θεμελίωσε στις αρχές του εικοστού αιώνα τη νεότερη ελληνική παιδική λογοτεχνία, με έργα παιδαγωγικού προσανατολισμού, τα οποία διαπνέονται ταυτόχρονα από βαθύ ελληνοκεντρισμό. Η ίδια διετύπωσε στο δοκιμιογραφικό της έργο σημαντικές παρατηρήσεις για την εκπαιδευτική διαδικασία, ενώ πρωτοστάτησε στο κίνημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και προέβη σε γόνιμο διάλογο με τους πρωταγωνιστές του. Η υψηλή κοινωνική της θέση και η ξεχωριστή πνευματική της καλλιέργεια της επέτρεψαν να δημιουργήσει στενές σχέσεις με εξέχουσες πνευματικές προσωπικότητες της εποχής της. Στην αλληλογραφία της με τα πρόσωπα αυτά αποτυπώνονται οι θέσεις της Πηνελόπης Δέλτα και των «συνομιλητών» της για ποικίλα εκπαιδευτικά, κοινωνικά, πολιτικά και θρησκευτικά ζητήματα.

Στην παρούσα εργασία αναδεικνύονται τα σημαντικά πνευματικά ζητήματα που ανακύπτουν μέσα από την αλληλογραφία της Πηνελόπης Σ. Δέλτα.

Το 1905 γνωρίστηκε με τον Ίωνα Δραγούμη και συνδέθηκε με τον κύκλο της πρώτης μαχητικής γενιάς των δημοτικιστών, με τον Αλέξανδρο Πάλλη, τον Αργύρη Εφταλιώτη, τον Γιάννη Ψυχάρη και τον Πέτρο Βλαστό. Το 1907 συνάντησε στη Φρανκφούρτη τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη, που θα τη φέρει σε επαφή με τη νεότερη γενιά των δημοτικιστών, εκπαιδευτικών και συγγραφέων, με τον κύκλο του Αλέξανδρου Δελμούζου και του Δημήτρη Γληνού. Με αυτούς συνέπραξε αργότερα στην έκδοση του Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου, του οποίου έγινε μέλος το 1910. Μέσα από τις σελίδες των επιστολών της συνομίλησε ως ίση με τους κορυφαίους θεωρητικούς εκπροσώπους του δημοτικισμού για γλωσσικά, εκπαιδευτικά και αισθητικά ζητήματα.

Παρακολουθούμε στη συνέχεια τον διάλογό της με κορυφαίους λογοτέχνες, με τον Κωστή Παλαμά, τον Αργύρη Εφταλιώτη και τον Στράτη Μυριβήλη. Εκφράζουν απόψεις όχι μόνο για γλωσσικά, εκπαιδευτικά και λογοτεχνικά ζητήματα, αλλά σχολιάζουν με βαθιά ανησυχία και θέματα που αφορούν τη σύγχρονή τους κοινωνία και τη δραματική ιστορική πραγματικότητα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι –κάποτε δριμείες– κρίσεις που ανταλλάσσουν για τα λογοτεχνικά τους έργα.

Ακολούθως παρουσιάζονται οι ιδέες που αντάλλαξε η Δέλτα στην αλληλογραφία της με πολιτικούς άνδρες, οι οποίοι ήταν πρωταγωνιστές των ιστορικών εξελίξεων και των πολιτικών μεταβολών στη νεότερη Ελλάδα. Για κοινωνικά, πολιτικά και εθνικά θέματα αλληλογραφεί με τον Κωνσταντίνο Δεμερτζή, νομικό επιστήμονα και πολιτικό, με τον Υπουργό Οικονομικών Αλέξανδρο Ν. Διομήδη, με τον βουλευτή και συνεργάτη του Βενιζέλου Ιωάννη Αθανασάκη και τέλος με τον ίδιο τον στενό της φίλο Ελευθέριο Βενιζέλο.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι, τέλος, η αλληλογραφία της Πηνελόπης Δέλτα με τον μητροπολίτη Τραπεζούντος Χρύσανθο, ο οποίος της παρείχε πληροφορίες για το βιβλίο της *Η ζωή του Χριστού* (1925). Με αυτή την αφορμή οι επιστολές που ανταλλάσσουν φωτίζουν τη σχέση της Δέλτα με τη θρησκεία και τη στάση της απέναντι σε ζητήματα πίστεως, κάποτε σύνθετα και απαιτητικά.

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να καταδείξει ότι το σώμα των επιστολών της Αλληλογραφίας της Πηνελόπης Δέλτα με την ποικιλία των θεμάτων που θίγουν, τη χρονική έκταση που καλύπτουν, προπάντων δε με τις προσωπικότητες που τις υπογράφουν, παρέχουν άφθονο υλικό για την κατανόηση προσώπων και πραγμάτων μιας ολόκληρης εποχής και μπορούν να αποτελέσουν αφετηρία εκτεταμένης και ενδελεχούς έρευνας.

ABSTRACT

Penelope S. Delta (1874-1941) established at the beginning of the twentieth century the modern Greek children's literature, with pedagogical works inspired by Greek-centeredness. She made in her essays important observations on the educational process, while leading the educational populist movement and engaged in a fruitful dialogue with its protagonists. Her upper social origins and her distinctive culture allowed her to forge close relationships with prominent intellectuals of her time. In her correspondence with these persons, she unfolds her beliefs as well as those of her "partners" on a variety of educational, social, political and religious issues.

The present paper highlights the important issues that arise through Penelope S. Delta's correspondence with intellectuals and literary figures of her epoque.

In 1905 she met Ion Dragoumis and entered the circle of the first militant generation of demoticists (exponents of demotic, contemporary Greek language) Alexander Pallis, Argyris Eftaliotis, Yannis Psycharis and Petros Vlastos. In 1907 she met in Frankfurt Manolis Triantafyllides, who would bring her in touch with the younger generation of demoticists, educators and writers, with the circle of Alexander Delmouzos and Dimitris Glennos. She later collaborated with them on the publication of the Bulletin of the Educational Group (Ekdedefitikos Omilos) that joined in 1910. Through her letters she dealt as equal to the leading theoretical representatives of demoticism on linguistic, educational, and aesthetic issues.

We follow her dialogue with leading writers, such as Kostis Palamas, Argyris Eftaliotis and Stratis Mirivilis. She not only deals with linguistic, educational and literary issues, but also comments with deep concern on issues regarding society and the dramatic historical events. Of particular interest is her –at times austere– criticism on literary works.

The paper unfolds the ideas that Delta exchanged in her correspondence with political men who were the protagonists of historical developments and political change in modern Greece. On social, political and national issues she corresponds with Konstantinos Demertzis, prominent lawyer and politician, with Finance Minister Alexander N. Diomedes, with Venizelos MP, Ioannis Athanassakis and finally with, her close friend, Eleftherios Venizelos himself.

Penelope Delta's correspondence with Metropolitan Trebizond Chryssanthos, is particularly interesting. Chryssanthos provided her with information on her book *The Life of Christ* (1925). It is on this occasion that the letters they exchange illuminate Delta's relationship with religion and her attitudes towards complex and demanding issues of Christian Orthodox faith.

The present paper seeks to demonstrate that the body of Penelope Delta's correspondence with the variety of issues they address, the length of time they cover, especially with important personalities, provide a great deal of evidence for understanding figures and historical events during a whole era and may well provide the starting point for extensive and thorough research.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ – ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία με θέμα *Παιδαγωγικά, φιλολογικά και κοινωνικά ζητήματα μέσα από την Αλληλογραφία της Πηνελόπης Σ. Δέλτα (1906-1940)*, εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος «Ανάγνωση, φιλιαναγνώσια και εκπαιδευτικό υλικό», που παρακολούθησα στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Στην εργασία μου αναδεικνύονται τα σημαντικά πνευματικά ζητήματα που ανακύπτουν μέσα από την αλληλογραφία της Πηνελόπης Σ. Δέλτα, μιας ιδιαίτερα ενδιαφέρουσας φυσιογνωμίας της ελληνικής πνευματικής ζωής, με εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής της. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στις θέσεις της ίδιας της Δέλτα αναφορικά με φλέγοντα εκπαιδευτικά, παιδαγωγικά, κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα, αλλά και στα πορίσματα που προκύπτουν από τον γόνιμο διάλογο με τον εκάστοτε «συνομιλητή» της.

Από τη θέση αυτή επιθυμώ να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου σε διδασκάλους και φίλους που με βοήθησαν να φέρω εις πέρας αυτό το εγχείρημα. Ανεκτίμητη βοήθεια δέχθηκα από τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Κωνσταντίνο Δ. Μαλαφάντη, ο οποίος βρισκόταν δίπλα μου σε όλες τις φάσεις της σύνθεσης αυτού του έργου και υπήρξε για μένα διαρκής πηγή πολύτιμων πληροφοριών, έμπνευσης και ενθάρρυνσης, λύνοντας κάθε απορία μου, πλουτίζοντας τις βιβλιογραφικές μου γνώσεις και οδηγώντας την έρευνά μου προς τη σωστή κατεύθυνση.

Οφείλω επίσης να ευχαριστήσω θερμά τις κ.κ. καθηγήτριες και τους καθηγητές του ΠΜΣ «Ανάγνωση, Φιλιαναγνώσια και Εκπαιδευτικό Υλικό» (αλφαβητικά): Ευ. Γαλανάκη, Τζ. Καλογήρου, Μ. Γ. Μερακλή και Θ. Νάκα, καθώς και τις κ.κ. διδάσκουσες και διδάσκοντες: Ειρ. Αδαμοπούλου, Ευ. Αραβανή, Ν. Α.-Ε. Καλοσπύρο, Β. Νίκα, Β. Οικονομοπούλου και Ξ. Σκαρτσή για τη γνώση, την αγάπη και την υποστήριξη που αφειδώς μας προσέφεραν.

Εξίσου θερμά ευχαριστώ το προσωπικό των βιβλιοθηκών της Σχολής Επιστημών της Αγωγής του Πανεπιστημίου Αθηνών, οι οποίοι έθεσαν με προθυμία στη διάθεσή μου τα απαραίτητα βοηθήματα και βοήθησαν με τις υποδείξεις τους την έρευνά μου.

Ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη οφείλω τέλος στους γονείς μου, Ηλία και Ευτυχία
Αυγουστή, οι οποίοι με στήριξαν και με ενθάρρυναν καθ' όλη τη διάρκεια της
προσπάθειάς μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ήδη από τα μαθητικά μου χρόνια με γοήτευε το έργο της Πηνελόπης Σ. Δέλτα, η ιδιαίτερη προσωπικότητά της και οι τραγικές αποχρώσεις του βίου της. Με την πάροδο των ετών, εγκύπτοντας με όλο και μεγαλύτερο ζήλο στη μελέτη του έργου της, έβλεπα να αναδύονται νέες πτυχές της πολυσχιδούς αυτής προσωπικότητας. Ήταν πλέον σαφές ότι ο ρόλος που διαδραμάτισε όχι μόνο στον χώρο των γραμμάτων, αλλά και ως φορέας απόψεων για εκπαιδευτικά, κοινωνικά, πολιτικά και θρησκευτικά ζητήματα, καταδεικνύει ότι η περίπτωση της Πηνελόπης Δέλτα πρέπει να μελετηθεί ως φαινόμενο ευρύτερο στον χώρο της ελληνικής πνευματικής ζωής.

Η δυναμική της σχέσης της Δέλτα με το πνευματικό περιβάλλον της εποχής της αποτυπώνεται ανάγλυφα στην αλληλογραφία της με σημαίνοντα πρόσωπα. Αλληλογράφος ακαταπόνητη, συμφώνως και προς τα ήθη των πεπαιδευμένων ανθρώπων των ημερών της, η Δέλτα τηρούσε συστηματική αλληλογραφία όχι μόνον επί προσωπικών, αλλά και επί ποικίλων ζητημάτων, χωρίς να διστάζει να δηλώνει τις απόψεις της με ξεκάθαρο τρόπο και σαφή τεκμηρίωση.

Η ανασκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν έχει μελετηθεί συστηματικά η ογκώδης και πολύ σημαντική αλληλογραφία της Πηνελόπης Σ. Δέλτα με Έλληνες και Ευρωπαίους εξέχοντες πνευματικούς ανθρώπους του καιρού της. Έχουμε την τύχη να κρατάμε στα χέρια μας το πόνημα του Ξενοφώντα Λευκοπαρίδη, ο οποίος κατέταξε και δημοσίευσε την αλληλογραφία της από το 1906 έως το 1940. Η μελέτη της συγκεντρωτικής αυτής αλληλογραφίας αποτέλεσε το έναυσμα για την περαιτέρω έρευνα των ζητημάτων που ανέκυπταν κατά τη μελέτη του πλουσιότατου αυτού υλικού. Από τις σελίδες αυτές παρελαύνουν όλοι σχεδόν οι σημαντικοί άνθρωποι της ελληνικής πνευματικής, πολιτικής και θρησκευτικής ζωής.

Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας θα σημειώσουμε βασικές πληροφορίες για τον βίο της Πηνελόπης Δέλτα, την κοινωνική της προέλευση, τη μόρφωση και τους βασικούς σταθμούς της ζωής της. Εν συνεχεία θα προσεγγίσουμε τη μέθοδο που ακολούθησε ο Ξενοφών Λευκοπαρίδης στη συγκεντρωτική έκδοση

της αλληλογραφίας της Πηνελόπης Δέλτα και θα παρουσιάσουμε την έκδοση αυτή στα βασικά της σημεία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται η αλληλογραφία της Δέλτα με τον κύκλο των δημοτικιστών, της παλαιότερης αλλά και της νεότερης γενιάς, που αποτελούν τη μεγαλύτερη ομοιογενή ομάδα επιστολογράφων και καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος της αλληλογραφίας των ετών 1906-1915. Πλάι στον Γιάννη Ψυχάρη, τον Αλέξανδρο Πάλλη, τον Αργύρη Εφταλιώτη, τον Φώτη Φωτιάδη και τον Πέτρο Βλαστό, εμφανίζονται οι επιστολές του Δημήτριου Πετροκόκκινου, του Αλέξανδρου Δελμούζου και του Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Μέσα από τις επιστολές αυτές εκτίθενται με άμεσο και παραστατικό τρόπο οι απόψεις τους για τη γλώσσα, την εκπαιδευτική διαδικασία και το μέλλον του ελληνικού έθνους, ενώ παράλληλα περιγράφονται οι ανησυχίες και οι προβληματισμοί τους, οι διαφωνίες και οι ανταγωνισμοί τους. Έχουμε την ευκαιρία να εντοπίσουμε την επίδραση των σημαντικών αυτών διανοουμένων στις γλωσσικές αναζητήσεις και στις παιδαγωγικές απόψεις της Πηνελόπης Δέλτα.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρακολουθούμε τον επιστολικό διάλογο της Πηνελόπης Δέλτα με ομοτέχνους της, με την ηγετική μορφή του Κωστή Παλαμά, τον κορυφαίο δημοτικιστή Αργύρη Εφταλιώτη και με έναν από τους σημαντικότερους πεζογράφους της Γενιάς του '30, τον Στράτη Μυριβήλη. Όλοι τους διατυπώνουν τις κρίσεις –και κάποτε τις επικρίσεις τους– για τα λογοτεχνικά έργα της Δέλτα, αλλά συζητούν επίσης και για το γλωσσικό ζήτημα, για τις δραματικές ιστορικές εξελίξεις και για ποικίλα φλέγοντα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τα σημαντικότερα ζητήματα σχετικά με τα οποία αντάλλαξε η Δέλτα σκέψεις με πολιτικούς άνδρες, οι οποίοι ήταν πρωταγωνιστές των ιστορικών εξελίξεων και των πολιτικών μεταβολών στη νεότερη Ελλάδα. Θα παρουσιάσουμε την αλληλογραφία της με τον Κωνσταντίνο Δεμερτζή, νομικό επιστήμονα και πολιτικό, με τον Υπουργό Οικονομικών Αλέξανδρο Ν. Διομήδη, με τον βουλευτή και συνεργάτη του Βενιζέλου Ιωάννη Αθανασάκη και τέλος με τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο, καλό της φίλο και πολιτικό της ίνδαλμα. Στην αλληλογραφία τους δεν μιλούν μόνο για την πολιτική και τα σοβαρά εθνικά ζητήματα, αλλά επίσης για πλήθος κοινωνικών και λογοτεχνικών θεμάτων.

Στο πέμπτο κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε τη ζωή και το έργο ενός θρησκευτικού ηγέτη με έντονη παρουσία στον θρησκευτικό βίο του ευρύτερου

ελληνισμού, του Χρύσανθου Τραπεζούντος (μετέπειτα Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος). Ακολουθώς θα αναφερθούμε στα βασικά σημεία της πλούσιας αλληλογραφίας του με την Πηνελόπη Σ. Δέλτα, η οποία φωτίζει τη σχέση της με τη θρησκεία και παρέχει επιπλέον τεκμήρια για τον ανεξάρτητο χαρακτήρα της και την ευρύτητα πνεύματος που διέθετε.

Τα σχεδόν μυθικά αυτά ονόματα που αναφέρθηκαν και η συναρπαστική ιστορία τους που ξετυλίγεται μέσα από την αλληλογραφία τους με την Πηνελόπη Δέλτα συνθέτουν ένα εντυπωσιακό καλειδοσκόπιο του ελληνικού πνευματικού βίου των αρχών του εικοστού αιώνα, το οποίο θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε στην εργασία μας με τη μεγαλύτερη δυνατή ενάργεια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ:

Η ΠΗΝΕΛΟΠΗ Σ. ΔΕΛΤΑ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ

1.1 Ο βίος και το έργο της Πηνελόπης Σ. Δέλτα

Η Πηνελόπη Δέλτα γεννήθηκε στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου στις 24 Απριλίου του 1874, τρίτο παιδί του Εμμανουήλ Μπενάκη (1843-1929), μεγαλεμπόρου βαμβακιού και εθνικού ευεργέτη με καταγωγή από τη Χίο, και της Βιργινίας Χωρέμη (1848-1928), μέλος ισχυρής εμπορικής οικογένειας της Αλεξάνδρειας με καταγωγή επίσης από τη Χίο.¹ Τα μεγαλύτερά της αδέρφια ήταν η Αλεξάνδρα και ο Αντώνης, ενώ μετά την Πηνελόπη ακολουθούσαν ο Κωνσταντίνος (που πέθανε σε μικρή ηλικία), ο Αλέξανδρος και η Αργίνη. Διδάχθηκε κατ' οίκον ξένες γλώσσες και έλαβε μαθήματα γενικών γνώσεων από Αγγλίδες και Γαλλίδες δασκάλες, αλλά και μαθήματα ελληνικών, τα οποία έβρισκε απωθητικά λόγω της καθαρεύουσας στην οποία ήταν γραμμένα τα βιβλία της εποχής.² Η σύγκριση των ελληνικών μαθητικών βιβλίων με τα αντίστοιχα ξενόγλωσσα την έκανε να συνειδητοποιήσει την έλλειψη ελληνικών παιδικών βιβλίων σε απλή γλώσσα. Η ίδια

¹ Για τη ζωή της Πηνελόπης Δέλτα βλ. *Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Α' Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος*, επιμ. Π. Α. Ζάννας, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1979, σσ. λγ'-νε'. Π. Α. Ζάννας, «Αυτοβιογραφικά κείμενα της Π. Σ. Δέλτα (1874-1941)», περ. *Το Δέντρο*, τχ. 41 (Νοέμβριος 1988), σσ. 26-35. [Τώρα και στο: *Πετροκαλαμήθρες. Δοκίμια και άλλα 1960-1989*, εκδόσεις Διάττων, Αθήνα 1990, σσ.463-478.]. Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης, «Χρονολόγιο Πηνελόπης Στ. Δέλτα», περ. *Διαβάζω*, τχ. 300 (9 Δεκεμβρίου 1992), σσ. 58-63· Χάρης Σακελλαρίου, *Πηνελόπη Δέλτα. Η ζωή, οι έρωτες, το έργο της*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997· Έρη Σταυροπούλου (παρουσίαση – ανθολόγηση), «Πηνελόπη Σ. Δέλτα», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τόμ. ΙΑ', 1900-1914, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1998, σσ. 78-135· Βαλεντίνη Τσελίκια, *Πηνελόπη Δέλτα. Αφήγηση ζωής*, εκδόσεις Ολκός, Αθήνα 2004· Αλ. Π. Ζάννας (επιμ.), «Χρονολόγιο 1874-1941», στο *Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» / Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σσ. 113-143· Βάλτερ Πούγχερ – Βασίλης Δ. Αναγνωστόπουλος, «Δέλτα Πηνελόπη», [λήμμα στο:] *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα – Έργα – Ρεύματα – Όροι*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2007, σσ. 473, στήλ. Β' – 474, στήλ. Α'.

² *Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Γ' Πρώτες Ενθυμήσεις*, επιμ. Π. Α. Ζάννας, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1985, σ. 144-145.

προσπάθησε να καλύψει αυτό το κενό γράφοντας αργότερα βιβλία για παιδιά στη ζωντανή δημοτική γλώσσα.

Η Πηνελόπη Δέλτα πέρασε τα παιδικά της χρόνια ως κόρη μεγαλοαστικής οικογένειας, με αρκετή πολυτέλεια αλλά και ιδιαίτερη αυστηρότητα. Κυρίως τα καλοκαίρια είχε την ευκαιρία να ταξιδέψει στην Ελλάδα (Αθήνα, Πειραιάς, Χίος) και στη Δυτική Ευρώπη (Λίβερπουλ, Γκρατς, Παρίσι, Ουαλία, Ελβετία). Τα ταξίδια τής έδωσαν την ευκαιρία να διευρύνει τους πνευματικούς της ορίζοντες και να αποκτήσει ευρύτερη καλλιέργεια. Ωστόσο, το αυστηρό πατριαρχικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ανατράφηκε τής στέρησε την τρυφερότητα και η έλλειψη της στοργής που βίωσε και από τους δύο γονείς της είναι εμφανής στις σελίδες των έργων της που αναφέρονται στα παιδικά της χρόνια.

Η απόσταση που κρατούν οι αυστηροί γονείς από τα παιδιά τους, απόρροια των παιδαγωγικών αντιλήψεων της εποχής, κάνει την Πηνελόπη να τους προσδώσει χαρακτηριστικά που ξεπερνούν τις ανθρώπινες ιδιότητες και προσεγγίζουν έννοιες απόλυτες. Θα περιγράψει τον πατέρα της ως εξής: «Ατρόμητος, αλύγιστος, αδάμαστος, μεγάλος, χειροδύναμος, υπερήφανος, ωραίος, αντιπροσώπευε για μας όλη την ομορφιά της ανδρείας».³ Ο Εμμανουήλ Μπενάκης, δυναμικός επιχειρηματίας και πανίσχυρη προσωπικότητα, δεν διστάζει να χρησιμοποιεί ως παιδαγωγική μέθοδο ακόμη και τη βία.⁴ Την ίδια συναισθηματική στέρηση βίωσε η Πηνελόπη Δέλτα και από την πλευρά της μητέρας της. Η Βιργινία Χωρέμη δεν ήταν απέναντι στα παιδιά της πιο τρυφερή από τον σύζυγό της. «Ήταν βίαιη η μητέρα, αυταρχική, δεσποτική όσο και ο πατέρας»⁵, θα σημειώσει επιγραμματικά η Πηνελόπη, παραθέτοντας περιστατικά όπου είναι εμφανής η σκληρότητα της μητέρας της. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η Βιργινία δεν διάβασε ποτέ κάτι που έγραψε η κόρη της, εν μέρει και λόγω της αντιπάθειάς της για τη δημοτική γλώσσα, ούτε καν το βιβλίο *Η ζωή του Χριστού*, το οποίο ήταν αφιερωμένο σε αυτήν. Δεν πρέπει βεβαίως να κρίνουμε τους γονείς της Πηνελόπης Δέλτα υπό το πρίσμα των σύγχρονων παιδαγωγικών αντιλήψεων, σύμφωνα με τις οποίες τέτοιες συμπεριφορές θεωρούνται έως και κακοποιητικές για τις ψυχές των παιδιών. Η εποχή στην οποία μεγάλωσε η

³ *Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Γ' Πρώτες Ενθυμήσεις*, ό.π., σ. 18.

⁴ *Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Γ' Πρώτες Ενθυμήσεις*, ό.π., σσ. 20-21, 48-49.

⁵ *Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Γ' Πρώτες Ενθυμήσεις*, ό.π., σ. 87.

Πηνελόπη θεωρούσε την αυστηρή πειθαρχία ύψιστη αρετή και βασικό ζητούμενο στη διαπαιδαγώγηση των νέων.

Πέρα από την αυστηρότητα που πληγώνει τα παιδικά της αισθήματα, η Πηνελόπη Δέλτα σιγά σιγά συνειδητοποιεί και πόσο κατώτερη είναι η θέση της γυναίκας μέσα στην κοινωνία, περιορισμένη μόνο στον ρόλο της οικοδέσποινας και της μητέρας. Αυτή η αδικία απασχολεί από νωρίς το ανήσυχο πνεύμα της:

«Ελευθερία δράσεως, θελήσεως, ακόμα και σκέψεως δεν είχαν. Οι γυναίκες τότε ήταν υποταγμένες στον άντρα. Θέληση δική τους δεν είχαν, ούτε γνώμη, ούτε σκέψη ανόμοια με τη σκέψη του αντρός. Και μια φορά παντρεμένη, έπαυε να υπάρχει ως άτομο. Κινούνταν, δρούσε, μιλούσε, φέρουνταν στον κόσμο όπως ήθελε ο αφέντης της. Αν ήταν κοσμικός, έπρεπε να είναι και κείνη κοσμική, είτε της άρεζε ο κόσμος είτε όχι. Αν την ήθελε στο σπίτι κλεισμένη ο άντρας της, έπρεπε να κλειστεί και ας τρελαίνονταν τον κόσμο».⁶

Η Πηνελόπη Δέλτα ζει και η ίδια στην κοινωνία που έχει αυτούς τους κανόνες, φροντίζει να είναι μία άξια κόρη Μπενάκη, αλλά το πνεύμα της στέκεται κριτικά απέναντι σε αυτές τις ασφυκτικές συνθήκες. Η μόρφωση και η καλλιέργειά της υπήρξαν η παρηγοριά της και το εισιτήριο της (πνευματικής κυρίως) ελευθερίας της. Σημαντική εμπειρία ήταν επίσης το να μεγαλώνει δίπλα στον κατά έναν μόλις χρόνο μεγαλύτερο αδελφό της Αντώνη Μπενάκη. Αγόρι με έντονη προσωπικότητα, ορμητικός και δυναμικός, στέκεται συχνά με υπεροψία απέναντι «στα κορίτσια», στις αδελφές του, έτσι η Πηνελόπη παρά τον θαυμασμό της προς αυτόν δεν μπορεί να του εμπιστευθεί ανεπιφύλακτα τις σκέψεις της και τα αισθήματά της. Μόνο με τον μικρότερο αδελφό της Αλέξανδρο είχε καταφέρει να δημιουργήσει μια τρυφερή σχέση αμοιβαίας ειλικρίνειας. Ομολογεί ωστόσο ότι «[...] τίποτε άξιο δε θυμούμαι όσο έλειπε ο Αντώνης. Έλειπε η ζωηράδα του, η πρωτοβουλία του και η δράση του στα παιχνίδια».⁷

Μετά την αγγλική κατάκτηση της Αιγύπτου (1882), η οικογένεια έφυγε προσωρινά για την Ελλάδα. Το 1891 η νεαρή Πηνελόπη Μπενάκη κάνει την επίσημη

⁶ Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Γ' Πρώτες Ενθυμήσεις, ό.π., σ. 38.

⁷ Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Γ' Πρώτες Ενθυμήσεις, ό.π., σ. 88.

είσοδό της στην κοσμική ζωή της Αλεξάνδρειας. Οι γονείς της απορρίπτουν κάποιες προτάσεις γάμου που δέχεται, μεταξύ αυτών και την πρόταση από τον εξάδελφό της Κωνσταντίνο Χωρέμη. Απομακρύνουν επίσης τον Αντώνη Μαυροκορδάτο, τον οποίον η Πηνελόπη γνώρισε και ερωτεύτηκε στην Αθήνα το 1893. Τελικά το 1895 η Πηνελόπη θα δεχθεί να παντρευτεί τον πλούσιο Φαναριώτη έμπορο Στέφανο Δέλτα (1863-1947), έντεκα χρόνια μεγαλύτερό της, με τον οποίο δεν υπήρξε ερωτευμένη. Μαζί θα αποκτήσουν τρεις κόρες, τη Σοφία (1896, κατόπιν Μαυροκορδάτου), τη Βιργινία (1897, κατόπιν Ζάννα) και την Αλεξάνδρα (1900, κατόπιν Παπαδοπούλου). Αρχικά εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα, ωστόσο το 1897 ο Στέφανος Δέλτας κατατάχθηκε ως εθελοντής στον πόλεμο και μετά το τέλος του πολέμου η οικογένεια επέστρεψε στην Αλεξάνδρεια, όπου ο Δέλτα εργάστηκε στον εμπορικό οίκο Χωρέμη-Μπενάκη.

Το 1905 η Πηνελόπη Δέλτα γνώρισε στην Αλεξάνδρεια τον Ίωνα Δραγούμη, που ήταν υποπρόξενος της Ελλάδας στην Αλεξάνδρεια και μεταξύ τους αναπτύχθηκε ένα ισχυρό αίσθημα, που σημάδεψε τη ζωή της. Μέσα στο 1905 έκανε δυο απόπειρες αυτοκτονίας λόγω της ισχυρής εσωτερικής πάλης που βίωνε. Η Δέλτα συγκρούστηκε με την οικογένειά της, αλλά τελικά έμεινε πιστή στο καθήκον και στις ηθικές της αρχές και δεν εγκατέλειψε τον Στέφανο Δέλτα. Όταν ο Δραγούμης έφυγε για την Αθήνα, συνέχισε να αλληλογραφεί μαζί του. Η πλούσια αυτή αλληλογραφία παραμένει μέχρι σήμερα ανέκδοτη. Ο πλατωνικός δεσμός τους διακόπηκε οριστικά το 1908 και έκτοτε η Δέλτα φορούσε μαύρα ρούχα σε ένδειξη πένθους.

Από το 1906 ως το 1912 η οικογένεια Δέλτα εγκαταστάθηκε στη Φρανκφούρτη, όπου ο Στέφανος Δέλτας ίδρυσε και διηύθυνε το γραφείο Κεντρικής Ευρώπης του οίκου Χωρέμη-Μπενάκη. Με τη συμπαράσταση του δημοτικιστή συζύγου της, αλλά και μετά τη γνωριμία της με τον Δραγούμη, η Δέλτα συνδέθηκε με τον κύκλο των πρώτων δημοτικιστών (Αλέξανδρο Πάλλη, Αργύρη Εφταλιώτη, Πέτρο Βλαστό), ενώ στη Φρανκφούρτη γνώρισε τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη, ο οποίος την έφερε σε επαφή με τη νεότερη γενιά των δημοτικιστών εκπαιδευτικών και συγγραφέων, με τον κύκλο του Γληνού και του Αλέξανδρου Δελμούζου, με τους οποίους συνέπραξε αργότερα στην έκδοση του Δελτίου του «Εκπαιδευτικού Ομίλου», του οποίου έγινε μέλος το 1910.

Το 1913 η οικογένεια Δέλτα επέστρεψε στην Αλεξάνδρεια και το 1916 εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Αθήνα. Ανέπτυξαν στενή φιλία με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, τον οποίο και προσκαλούσαν συχνά στην οικία τους στην Κηφισιά. Τον

Νοέμβριο του 1916, με την έκρηξη των «Νοεμβριανών» συλλαμβάνεται ο βενιζελικός Εμμανουήλ Μπενάκης, που είχε εκλεγεί δήμαρχος από το 1914 και είχε διατελέσει προηγουμένως (1910) Υπουργός Εθνικής Οικονομίας στην κυβέρνηση Βενιζέλου. Το ίδιο βράδυ η Δέλτα κατέστρεψε τρομοκρατημένη το πρώτο πολιτικό της ημερολόγιο, το οποίο περιλάμβανε πολλές σημαντικές μαρτυρίες και εμπιστευτικές αφηγήσεις. Θα αρχίσει να το ξαναγράφει τον Ιανουάριο του 1917.

Η βαθιά αγάπη της για την Ελλάδα δεν ήταν για αυτήν αφορμή για ρητορεία, αλλά πράξη θυσίας και προσφοράς. Κατά την ανθρωπιστική κρίση που δημιουργήθηκε εις βάρος των Ελλήνων της Ανατολικής Μακεδονίας κατά τη διάρκεια της Β' Βουλγαρικής κατοχής ελληνικών εδαφών (1916-1918), πολύτιμη υπήρξε η συνδρομή του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού με επικεφαλής την Πηνελόπη Δέλτα και την Έλλη Αδοσίδου, για την οργάνωση συσσιτίων, πρόχειρων νοσοκομείων και διανομή ιατροφαρμακευτικού εξοπλισμού. Ακόμη, καθοριστική ήταν η συμβολή της Πηνελόπης Δέλτα στην ενεργοποίηση του κρατικού μηχανισμού καθώς και στον σχεδιασμό και την εκτέλεση του δύσκολου έργου της παλιννόστησης των χιλιάδων Ελλήνων Ανατολικομακεδόνων ομήρων που βρίσκονταν σε βουλγαρικά στρατόπεδα συγκέντρωσης εκτελώντας καταναγκαστικά έργα στο εσωτερικό της Βουλγαρίας την περίοδο 1917-1918.

Λίγα χρόνια αργότερα, στις 31 Ιουλίου 1920, η Δέλτα επρόκειτο να δεχθεί ένα ακόμη μεγάλο χτύπημα. Μετά την ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές, την ίδια ημέρα που έφτασαν τα νέα της απόπειρας δολοφονίας που έγινε εις βάρος του στο Παρίσι και χωρίς ακόμη να έχει γίνει γνωστό ότι ο Βενιζέλος επέζησε της επίθεσης, φανατικοί βενιζελικοί έπιασαν τον Ίωνα Δραγούμη, μετριοπαθή αντιβενιζελικό και οπαδό του Λαϊκού Κόμματος, και τον εκτέλεσαν στην οδό Βασιλίσσης Σοφίας για αντίποινα. Το τραγικό συμβάν ήταν διπλό χτύπημα για τη Δέλτα, διότι εκτός του ότι ο χαρισματικός Δραγούμης υπήρξε ο μεγάλος έρωτας της ζωής της, αυτουργός στη δολοφονία του ήταν ο ταγματάρχης Παύλος Γύπαρης, φανατικός οπαδός του Βενιζέλου και έμπιστος του Εμμανουήλ Μπενάκη.⁸

Το 1922, με τη συμβολή της οικογένειάς της, ανέλαβε δράση για την ανακούφιση των αναγκών και την αποκατάσταση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Μάλιστα, στο κτήμα του πατέρα της, στην Κηφισιά, αλλά και στο

⁸ Βλ. Χάρης Σακελλαρίου, *Πηνελόπη Δέλτα. Η ζωή, οι έρωτες, το έργο της*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σσ. 19-23.

σπίτι τους στην Αθήνα, φιλοξενήθηκαν δεκάδες οικογένειες Μικρασιατών προσφύγων, στους οποίους παρείχαν και συσσίτιο. Μετά την αποτυχία του κινήματος των φιλοβενιζελικών το 1935, βοήθησε ηθικά και υλικά τους φυλακισμένους δημοκρατικούς. Αργότερα, κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου, η Δέλτα παρά την κακή κατάσταση της υγείας της ανέλαβε ανάλογη πρωτοβουλία με αυτή που είχε αναλάβει και το 1922.

Η ψυχική και σωματική υγεία της Δέλτα, ήδη εύθραυστη από το 1903, της δημιουργούσε σταδιακά όλο και περισσότερα προβλήματα. Το 1925, τη χρονιά που εκδόθηκε *Η ζωή του Χριστού*, εμφανίστηκαν τα πρώτα συμπτώματα της σκλήρυνσης κατά πλάκας, ασθένειας που την ταλαιπώρησε μέχρι τον θάνατό της. Τότε φανερώθηκαν τα πρώτα συμπτώματα παράλυσης που συνεχώς επιδεινωνόταν. Το 1931 χειρουργήθηκε στο νοσοκομείο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Έκτοτε επισκέφθηκε ειδικούς γιατρούς στην Αυστρία και στην Ελβετία, χωρίς όμως να δει βελτίωση. Η παράλυση που προχωρούσε σιγά σιγά της στέρησε τη δυνατότητα να περπατά και αργότερα ακόμη και τη δύναμη να κρατά μολύβι στα χέρια της. Προς το τέλος της ζωής της αναγκαζόταν να υπαγορεύει ό,τι ήθελε να γράψει στη γραμματέα της.⁹ Το αρχείο της περιείχε πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία, όχι μόνο για την ίδια και την ιστορία της οικογένειάς της, αλλά και για πολλές εξέχουσες προσωπικότητες και για σημαντικά ιστορικά και πολιτικά γεγονότα.

Στις 27 Απριλίου 1941, ημέρα κατά την οποία τα γερμανικά στρατεύματα εισέβαλαν στην Αθήνα, η Πηνελόπη Δέλτα πήρε δηλητήριο. Στο πλευρό της στάθηκαν οι γιατροί Σπ. Λιβιεράτος και Μ. Παϊδούσης. Τελικά έφυγε από τη ζωή πέντε ημέρες αργότερα, στις 2 Μαΐου 1941. Τάφηκε στον κήπο του σπιτιού της στην Κηφισιά και στην ταφόπλακά της χαραχτηκε μόνο η λέξη «ΣΙΩΠΗ».

Η Πηνελόπη Δέλτα από την ηλικία των δεκατεσσάρων ετών κατελήφθη από το πάθος για διάβασμα, που δεν την εγκατέλειψε ποτέ στη ζωή της. Μελετούσε κυριολεκτικά ό,τι έπεφτε στα χέρια της. «Τέτοια μανία με είχε πιάσει για μελέτη και ανάγνωση, που η μέρα δεν αρκούσε και διάβαζα νύχτα στην κάμαρά μου»¹⁰, γράφει. Η ισόβια αλληλογραφία της άλλωστε με λογοτέχνες και παιδαγωγούς πλούτιζε διαρκώς τη γνώση της για εκπαιδευτικά, γλωσσικά και ιστορικά ζητήματα. Είναι η

⁹ Βλ. Χάρης Σακελλαρίου, *Πηνελόπη Δέλτα. Η ζωή, οι έρωτες, το έργο της*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σ. 28.

¹⁰ *Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Γ' Πρώτες Ενθυμήσεις*, ό.π., σ. 210.

μόνη ανάμεσα στους λογοτέχνες της εποχής της που γράφει βιβλία για παιδιά, παρότι μπορούν να διαβαστούν ευχαρίστως και από ενηλίκους. Έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση των γνωρισμάτων της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας και αγαπήθηκε από πολλές γενιές παιδιών και εφήβων. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο θεωρητικός της λογοτεχνίας Roderick Beaton, αναφερόμενος προφανώς στους Έλληνες αναγνώστες, χαρακτηρίζει *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου* «το πιο επιτυχημένο παιδικό μυθιστόρημα όλων των εποχών». ¹¹

Χάρη στην εξαιρετική επιμέλεια του Παύλου και του Αλέξανδρου Ζάννα, γνωρίζουμε με ακρίβεια πότε γράφτηκαν τα έργα της. Το 1899 κατέγραψε σε τετράδια τη νεανική της ζωή ως τον γάμο της, ενώ άρχισε τη συστηματική μελέτη της βυζαντινής ιστορίας το 1907. Αν και το καταφύγιό της όταν ήταν παιδί ήταν η συγγραφή διηγημάτων στα γαλλικά, το πρώτο πεζογραφικό έργο που δημοσίευσε ήταν το ελληνικό διήγημα «Πόνος παιδιού», στην εφημ. *Λαός* της Κωνσταντινούπολης. ¹²

Το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί το 1909 και η απογοήτευση από τη στάση του βασιλέως Κωνσταντίνου την ενέπνευσε να γράψει την ίδια χρονιά, μέσα σε έναν μόλις μήνα, το *Παραμύθι χωρίς όνομα*. ¹³ Το έργο μάς ταξιδεύει σε μια χώρα ξεπεσμένη, στο βασίλειο των Μοιρολάτρων, όπου βασιλεύει δίχως όμως πραγματικά να κυβερνά ο βασιλιάς Αστόχαστος, έχοντας δίπλα του τη βασίλισσα Παλάβω και ανίκανους παλατιανούς, όπως τον αρχικαγκελάριο Πανουργάκο. Το παλάτι τους είναι ένα μισοερειπωμένο κτίσμα και η κατάσταση έχει ξεφεύγει από κάθε έλεγχο. Στις μέρες μας το βιβλίο φαίνεται να μην έχει χάσει διόλου την επικαιρότητά του, αν αναλογιστούμε τις κακοδαιμονίες της σύγχρονης Ελλάδας. Στο τέλος, όμως, ο γιος του βασιλιά των Μοιρολάτρων, το Βασιλόπουλο, που συμβολίζει τον νέο άνθρωπο, που οραματίζεται μια καλύτερη χώρα και μάχεται με πείσμα, ήθος και αξιοπρέπεια, καταφέρνει να οδηγήσει τον λαό στην ειρήνη και την ευημερία.

Το 1910 ξεκίνησε η μακρόχρονη αλληλογραφία της Δέλτα με τον Γάλλο βυζαντινολόγο Γκυστάβ Σλυμπερτζέ (Gustave Schlumberger), από το έργο του

¹¹ Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και πεζογραφία, 1821-1992*, μετάφραση Ευαγγελία Ζουργού – Μαριάννα Σπανάκη, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 145.

¹² Θα συμπεριληφθεί με τον τίτλο «Το σπασμένο βιολί» στη συλλογή *Τ' ανεύθυνα (Ψυχές παιδιών)*, εκδότης Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1921.

¹³ Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Παραμύθι χωρίς όνομα*, εικονογραφίες Δ. Κωνσταντινίδη, Τυπογραφείο Γ. Σ. Βελώνη, Λονδίνο 1910.

οποίου¹⁴ είχε αντλήσει ιστορικές πληροφορίες για τη συγγραφή των μυθιστορημάτων της *Για την Πατρίδα*¹⁵ (1909) και για το μεγάλο ιστορικό αφήγημα *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου*¹⁶ (1911). Και τα δύο αυτά μυθιστορήματα αναφέρονται στην περίοδο της βασιλείας του Βασιλείου του Βουλγαροκτόνου (976-1025). Στο πρώτο (που είναι και το πρώτο έργο της Δέλτα με μυθιστορηματική πλοκή), αν και εκτείνεται χρονικά από το 995 έως το 1018, παρουσιάζονται κυρίως τα γεγονότα που οδήγησαν στην παράδοση του Δυρραχίου στους Βυζαντινούς (1005). Παρακολουθούμε την ιστορία δύο νέων, του Ασώτη Ταρωνίτη και του Αλέξιου Αργυρού, τους οποίους αιχμαλωτίζουν οι Βούλγαροι όταν καταλαμβάνουν τη Θεσσαλονίκη το 995, επωφελούμενοι από την απουσία του αυτοκράτορα στην Μικρά Ασία. Ο Αλέξιος με την αγαπημένη του γυναίκα Θέκλα θα αναλάβουν την επικίνδυνη αποστολή να μεταφέρουν το μήνυμα του αυτοκράτορα του Βυζαντίου στον δυνάστη του Δυρραχίου για να βοηθήσει την Αυτοκρατορία με τον στόλο του. Η πλοκή είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, αλλά το κυρίαρχο στοιχείο όμως είναι η δύναμη των συναισθημάτων: η φιλία των δύο αγοριών και ο μέχρι αυτοθυσίας έρωτας των νεαρών ζευγαριών (της Μιροσλάβας και του Ασώτη, του Αλέξιου και της Θέκλας), αλλά και η αφοσίωση στην ιδέα της πατρίδας και στο πρόσωπο του αυτοκράτορα.

Το 1911 δημοσιεύεται το δεύτερο μυθιστόρημα που αναφέρεται στην περίοδο βασιλείας του Βασιλείου, *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου*, το οποίο παρουσιάζει επεισόδια από τον πόλεμο μεταξύ Βουλγάρων και Βυζαντινών στη χερσόνησο του Αίμου στο διάστημα μιας δεκαπενταετίας, από το 1004 έως το τέλος του αγώνα, το 1018. Η αναβίωση των παλαιών χρόνων συνδέεται σαφώς με τη σύγχρονη πραγματικότητα, καθώς ο αγώνας του Βουλγαροκτόνου εναντίων των Βουλγάρων

¹⁴ Κυρίως από το έργο του *Βυζαντινή Εποποιία*: Gustave Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, Μέρος Α'-Γ', Παρίσι 1896-1905. Την αναβίωση της βυζαντινής εποχής στο έργο της Δέλτα έχει μελετήσει διεξοδικά η Μαριάννα Σπανάκη, στο έργο της *Βυζάντιο και Μακεδονία στο έργο της Π. Σ. Δέλτα. Η σχέση ιστορίας και λογοτεχνίας*, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 2004. Βλ. επίσης το άρθρο της Τόνιας Κιουσοπούλου, «Η Πηνελόπη Δέλτα και το Βυζάντιο», στο Ζάννας Αλ. Π. (εισαγ.-επιμ.), *Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» / Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σσ. 291-312.

¹⁵ Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Για την πατρίδα* [μαζί με το διήγημα «Η καρδιά της βασιλοπούλας», μόνο σε αυτή την έκδοση], εικονογραφίες Ν Λύτρα και Σ. Λασκαρίδη, Τυπογραφείο Γ. Σ. Βελώνη, Λονδίνο 1909.

¹⁶ Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου*, εικονογραφίες Δ. Λ. Κωνσταντινίδη, Λονδίνο 1911.

συνδέεται με τον νεότερο Μακεδονικό αγώνα, ενώ το φρόνημα των Ελλήνων τονώνεται με την αναφορά σε μια εποχή μεγάλης ακμής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, όταν συνέτριβε τους εχθρούς της και φαινόταν να είναι αθάνατη. Η υπενθύμιση αυτής της δοξασμένης εποχής μπορεί να εμπνεύσει ελπίδα στους σύγχρονους Έλληνες και πίστη στο λαμπρό μέλλον του Ελληνισμού.

Το 1911 δημοσιεύεται επίσης η παιδαγωγική μελέτη της Δέλτα «Στοχασμοί περί της ανατροφής των παιδιών μας», στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*. Το 1912 άρχισε να μελετά την περίοδο της βασιλείας του Αλεξίου Κομνηνού, για να συλλέξει στοιχεία για το μυθιστόρημα *Το γκρέμισμα*, το οποίο εγκατέλειψε το 1927 χωρίς να το τελειώσει. Περιγράφει τη φοβερή ήττα του Ρωμανού Δ' του Διογένη από τους Τούρκους στο Μαντζικέρτ (1071) και ακολούθως τα γεγονότα που οδήγησαν τον Αλέξιο Κομνηνό στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Το ημιτελές αυτό μυθιστόρημα εκδόθηκε τελικά το 1983.¹⁷ Το 1915 εξέδωσε τη συλλογή διηγημάτων *Παραμύθια και άλλα*.¹⁸

Το 1925 εκδόθηκε *Η ζωή του Χριστού*,¹⁹ ενώ την ίδια χρονιά εμφανίστηκαν τα πρώτα συμπτώματα της σκλήρυνσης κατά πλάκας, που την ταλαιπώρησε μέχρι τον θάνατό της. Με τη *Ζωή του Χριστού* μίλησε για τη θρησκευτική πίστη, παρότι στην προσωπική της ζωή αυτό το θέμα δεν την απασχολούσε ιδιαίτερα. Το 1927 ξεκίνησε τη συγγραφή του μυθιστορήματος *Ρωμιοπούλες*, που συνδύαζε αυτοβιογραφικά και ιστορικά στοιχεία. Ολοκληρώθηκε το 1939, αλλά παρέμενε ανέκδοτο επί 75 χρόνια. Εκδόθηκε μόλις το 2014 από τις εκδόσεις Ερμής, με επιμέλεια του δισέγγονού της Αλέκου Π. Ζάννα.²⁰ Πρόκειται για ένα αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα, το οποίο αφηγείται σε τρεις τόμους τη ζωή της Δέσποινας Κρινά-Δαπέργολα, μιας δραστήριας γυναίκας την οποία η κοινωνία της εποχής της κρατούσε περιορισμένη σε στενό κλοιό. Το πρώτο βιβλίο, *Το ξύπνημα*, καλύπτει γεγονότα των ετών 1895-1907, το δεύτερο, η *Λάβρα*, καλύπτει τα έτη 1907-1909 και το τρίτο, το *Σούρουπο*, τα έτη 1914-1920.

¹⁷ Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Το γκρέμισμα*. Ιστορικό μυθιστόρημα, επιμέλεια Μαριάννα Σπανάκη, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1983.

¹⁸ Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Παραμύθια και άλλα*, εικονογραφίες Σοφίας Λασκαρίδου και Σοφίας Σ. Δέλτα, «Βιβλιοθήκη Εκπαιδευτικού Ομίλου» αρ. 5, Αθήνα 1915.

¹⁹ Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Η ζωή του Χριστού*, τόμ. 1-2, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1925.

²⁰ Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Ρωμιοπούλες*, τόμ. 1-3: *Το ξύπνημα. Λάβρα. Σούρουπο*, επιμέλεια Αλέκος Π. Ζάννας, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 2014.

Το 1931 άρχισε να γράφει τα απομνημονεύματά της με τίτλο *Πρώτες Ενθυμήσεις*. Το 1932 εκδίδει τον *Τρελαντώνη*,²¹ ενώ παράλληλα ξεκινά τη μελέτη του αρχείου του Μακεδονικού Αγώνα από το Υπουργείο Εξωτερικών και καταγράφει προσωπικές μαρτυρίες μακεδονομάχων αγωνιστών. Ο *Τρελαντώνης*, όπως και ο *Μάγκας*²² που κυκλοφορεί το 1935, αφηγούνται εύθυμα επεισόδια από τη ζωή των εύπορων αστών (την οικογένεια, δηλαδή, της Πηνελόπης Δέλτα) στο Φάληρο και στην Αλεξάνδρεια στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Στον *Τρελαντώνη* περιγράφει τις περιπέτειες του αδελφού της, όταν όλα τα αδέρφια ήρθαν από την Αίγυπτο για να περάσουν το καλοκαίρι με τη θεία τους στον Πειραιά. Ο μικρός Αντώνης βρίσκει διαρκώς τον μπελά του γιατί είναι άτακτος. Τα αδέλφια του από τη μια εκπλήσσονται και ντρέπονται για τις σκανταλιές του, κρυφά όμως τον θαυμάζουν και θα ήθελαν και εκείνα να τον μιμηθούν. Ακόμη και στο μυθιστόρημα αυτό, που προοριζόταν για τα παιδιά και έχει ψυχαγωγικό κυρίως χαρακτήρα, υποκρύπτεται διδακτικός τόνος, καθώς το κύριο χαρακτηριστικό του νεαρού ήρωα είναι ότι είναι πάντοτε ειλικρινής και ποτέ δεν προδίδει. Ο *Μάγκας* περιγράφει τη ζωή στην Αλεξάνδρεια μέσα από τη ματιά του μικρού σκυλιού της οικογένειας. Ένα μικρότεριέ με ανθρώπινη φωνή εκφράζει τις απόψεις του για την οικογένεια που τον έχει, βγαίνει από την ασφάλεια του αρχοντικού του και περιπλανιέται στις αθηναϊκές γειτονιές, όπου γνωρίζει από πρώτο χέρι τη φτώχεια και την πείνα, αλλά και την αγάπη. Ο *Μάγκας* βλέπει, σχολιάζει και φιλοσοφεί, κατορθώνει να δώσει το στίγμα της εποχής, κάνει μάλιστα αναφορά και σε σημαντικά ιστορικά γεγονότα, όπως η Επανάσταση του 1821, ο ατυχής πόλεμος του 1897 και ο πρόσφατος Μακεδονικός Αγώνας. Είναι αξιοσημείωτο ότι παρότι εδώ ο πρωταγωνιστής δεν είναι παρά ένα σκυλάκι, η Δέλτα πάλι κατορθώνει να δώσει διδακτικό τόνο στην αφήγησή της, καθώς ο μικρός ήρωας και οι φίλοι του έχουν έντονα διδακτική διάθεση.²³

²¹ Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Τρελαντώνης*, εικονογραφίες Μαρίας Παπαρηγοπούλου, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1932.

²² Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Μάγκας*, εικόνες Δ. Π. Ζωγράφου, Αντ. Πολυκανδριώτη, Δ. Λ. Κωνσταντινίδη, εκδόσεις Κασταλία, Αθήνα 1935.

²³ Έρη Σταυροπούλου (παρουσίαση – ανθολόγηση), «Πηνελόπη Σ. Δέλτα», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τόμ. ΙΑ', 1900-1914, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1998, σσ. 87-88.

Το 1937 η Δέλτα επιστρέφει στην αφήγηση ιστορικών γεγονότων με το δίτομο έργο *Στα μυστικά του Βάλτου*,²⁴ όπου η ιστορία τοποθετείται στα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα. Δύο παιδιά, ο Αποστόλης και ο Γιωβάν, βοηθούν τα ελληνικά αντάρτικα σώματα να καταλάβουν τη Λίμνη των Γιαννιτσών, περιοχή στρατηγικής σημασίας για την πορεία της αναμέτρησης Ελλήνων και Βουλγάρων. Παρακολουθούμε τον αγώνα των Ελλήνων αγωνιστών στα αφιλόξενα νερά του Βάλτου και τα γειτονικά χωριά και καθώς ξεδιπλώνεται η δράση των στρατιωτικών σωμάτων του καπετάν Άγρα και του καπετάν Νικηφόρου, βιώνουμε τη φρίκη του πολέμου, αλλά γινόμαστε επίσης μάρτυρες ηρωικών πράξεων, που διαπνέονται από υψηλά ιδανικά και πίστη στην πατρίδα.

Ωστόσο ο θαυμασμός για τον ισχυρό ηγέτη (που είναι έντονος σε πολλά έργα της), ο οποίος παίρνει στα χέρια του τη μοίρα του λαού του, απηχεί νιτσεϊκές αντιλήψεις, ενώ από κάποιους μελετητές θεωρήθηκε ακραία εθνικιστική η τάση να προβάλλεται η (ελληνική) φυλετική υπεροχή και κατακρίθηκε ο τρόπος που περιγράφονται οι Βούλγαροι ως φοβεροί εχθροί των Ελλήνων μέσα στους αιώνες.

Η Πηνελόπη Δέλτα εγκαινίασε με το έργο της την παιδική λογοτεχνία στην Ελλάδα και ουσιαστικά διαμόρφωσε τα χαρακτηριστικά του είδους. Οι συναρπαστικές ιστορίες της κρατούν αμείωτο το ενδιαφέρον των (νεαρών ή μεγαλύτερων) αναγνωστών και το έργο της έχει διαρκέσει στον χρόνο. Από το 1955 όλα τα λογοτεχνικά έργα της Πηνελόπης Δέλτα εκδίδονται από το Βιβλιοπωλείον της «Εστίας». Μετά το 1991, οπότε και απελευθερώθηκαν τα πνευματικά δικαιώματα των βιβλίων της, έγιναν πολλές επανεκδόσεις των έργων της και μέχρι σήμερα τα βιβλία της παραμένουν στην κορυφή των προτιμήσεων στα βιβλία για παιδιά.

²⁴ Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Στα μυστικά του Βάλτου*, τόμ. Α'-Β', εικονογραφίες Δ. Α. Μπισκίνη, χάρτες Στεφανίας Φάρκου, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1937.

1.2 Η Πηνελόπη Σ. Δέλτα ως αλληλογράφος και η συγκεντρωτική έκδοση της Αλληλογραφίας της (1906-1940)

Η Πηνελόπη Δέλτα, χάρη στην υψηλή κοινωνική της θέση, από τις αρχές του εικοστού αιώνα γνώρισε πολλές σημαντικές προσωπικότητες και ξεκίνησε να αλληλογραφεί μαζί τους. Από το 1906 έως το 1912 η οικογένεια Δέλτα έμεινε στην Φρανκφούρτη, από όπου η Πηνελόπη άρχισε να αλληλογραφεί συστηματικά όχι μόνο με συγγενείς και φίλους, αλλά και με εκπροσώπους της διανοήσης, λογοτέχνες, εκπαιδευτικούς και πολιτικούς (οι οποίοι βεβαίως σε μεγάλο ποσοστό ανήκαν ήδη στον ευρύτερο φιλικό κύκλο των επιφανών οικογενειών Μπενάκη, Χωρέμη και Δέλτα).

Η Ιωάννα Πετροπούλου σημειώνει χαρακτηριστικά:

Διαθέτει ένα ισχυρό κοινωνικό προνόμιο, την ευχέρεια της γραπτής επικοινωνίας με τις κάθε λογής ηγεσίες –εκκλησιαστικές ή κοσμικές, λογοτεχνικές ή πολιτικές, εγχώριες ή αλλοδαπές– πράγμα που θα της δώσει τη δυνατότητα σε όλη τη διάρκεια της ζωής της να υπερβεί μερικούς από τους αποκλεισμούς που ίσχυαν για το φύλο της. Η Αλληλογραφία στάθηκε για εκείνη ένας εξωθεσμικός διάυλος επικοινωνίας, το άτυπο φροντιστήριο μιας αέναης φοίτησης.²⁵

Ξεχωριστή συμβολή στη συγγραφή της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας είχε η έκδοση της Αλληλογραφίας της Πηνελόπης Σ. Δέλτα από τον Ξενοφώντα Λευκοπαρίδη.²⁶ Το πολύμοχθο αυτό πόνημα του Ξ. Λευκοπαρίδη παρουσιάζει για πρώτη φορά το 1956 ένα σώμα 440 επιστολών από είκοσι οκτώ επιστολογράφους, το

²⁵ Ιωάννα Πετροπούλου, «Από τον παροικιακό ελληνισμό στην εθνική συνείδηση. Finis Graeciae: Η Πηνελόπη Δέλτα και το Μικρασιατικό Ζήτημα», στο Αλ. Π. Ζάννας (εισαγ.-επιμ.), *Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις...*, ό.π., σ. 346.

²⁶ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα 1906-1940*, επιμέλεια Ξενοφών Λευκοπαρίδης, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα ²1997 (α' έκδ. 1956). Στο εξής συντομογραφικά: *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης.

οποίο καλύπτει το διάστημα 1906-1940.²⁷ Η έκδοση περιλαμβάνει βιογραφικά-βιβλιογραφικά στοιχεία (σσ. 503-506) και εκτενές Ευρετήριο (σσ. 507-531), ενώ ο φιλόπονος επιμελητής ξεκινά με έναν άκρως κατατοπιστικό Πρόλογο (σσ. 5-16) και παραθέτει βιογραφικά στοιχεία των προσώπων πριν από τις επιστολές τους.

Παρά τον όγκο του σώματος της αλληλογραφίας που εκδίδει ο Λευκοπαρίδης, είναι γεγονός ότι πολλές επιστολές δεν περιλήφθηκαν. Έχουν παραλειφθεί κατά πρώτον οι επιστολές της ιδιωτικής αλληλογραφίας μεταξύ των μελών της οικογένειας, που συνήθως δημοσιεύονται μετά την παρέλευση δεκαετιών από τον θάνατο των επιστολογράφων. Επίσης, ο Λευκοπαρίδης έκρινε ότι θα ήταν προτιμότερο να μην παρουσιαστεί στον Έλληνα αναγνώστη ένα τρίγλωσσο βιβλίο, το οποίο επιπλέον θα είχε τεράστιο όγκο. Με αυτό το σκεπτικό παραλείφθηκαν από την έκδοση αυτή όλες οι ξενόγλωσσες επιστολές, με εξαίρεση την επιστολή που στέλνει ο Ψυχάρης στην Πηνελόπη Δέλτα στις 30 Ιανουαρίου 1925 στα γαλλικά.²⁸

Πρώτα πρώτα εξαιρέθηκαν οι δεκάδες επιστολές του Γάλλου βυζαντινολόγου Γκυστάβ Σλυμπερζέ (Gustave Schlumberger), με τον οποίο η Δέλτα ξεκίνησε να αλληλογραφεί το 1910 και συνέχισε για δεκαεπτά ολόκληρα χρόνια. Ο συγγραφέας του σπουδαίου έργου *Βυζαντινή Εποποιία*²⁹ πρόσφερε στη Δέλτα πλήθος πληροφοριών και διευκρινίσεων που χρησίμευσαν κατά τη συγγραφή των μυθιστορημάτων της που αναφέρονταν στη βυζαντινή εποχή. Καθώς με την πάροδο των ετών η φιλική τους σχέση γίνεται όλο και πιο ζεστή, ανταλλάσσουν γνώμες για τις πολεμικές περιπέτειες της Ελλάδας στην Ανατολή, για τα πολιτικά γεγονότα, αλλά και για την εμπειρία της συγγραφής, που μοιράζονται και οι δύο. Λίγες ακόμη επιστολές του Γάλλου βυζαντινολόγου Gabriel Millet στρέφονται γύρω από βυζαντινολογικά θέματα που απασχολούν την Πηνελόπη Δέλτα. Ένα άλλο ογκώδες σώμα επιστολών που παραλείφθηκε από την έκδοση Λευκοπαρίδη, η αλληλογραφία με τον ελληνιστή Hubert Pernot, καλύπτει επίσης δεκαεπτά χρόνια και περιλαμβάνει πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες για φιλολογικά ζητήματα που αφορούν μεταξύ άλλων την πανεπιστημιακή διδασκαλία της νέας ελληνικής στο Παρίσι, ενώ σχολιάζονται ακόμη πολιτικά γεγονότα, και μάλιστα μέχρι τις παραμονές του

²⁷ Βλ. Στρατής Μπουρνάζος, «Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα 1906-1940, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδης», περ. *Μνήμων*, τόμ. 21 (1999), σσ. 275-280.

²⁸ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σσ. 357-359.

²⁹ Gustave Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, Μέρος Α'-Γ', Παρίσι 1896-1905.

ξεσπάσματος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ιστορικό και πολιτικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι επιστολές του Γάλλου δημοσιογράφου Dominique Mille, που ήταν ανταποκριτής του *Journal des Débats* στην Τουρκία. Ο ιστορικός του μέλλοντος μπορεί να αντλήσει από αυτές πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα σπαρακτικά γεγονότα που εκτυλίχθηκαν κατά την ανταλλαγή των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών.

Οι παραπάνω, καθώς και κάποιοι άλλοι ξενόγλωσσοι επιστολογράφοι, έμειναν εκτός της έκδοσης Λευκοπαρίδη, με το σκεπτικό που αναφέρθηκε. Παραλείφθηκαν επίσης από την έκδοση οι επιστολές που περιλάμβαναν απλά ευχαριστήρια, εγκώμια ή άλλες κοινωνικές αβρότητες χωρίς ουσιαστικό ενδιαφέρον για την έρευνα.

Το σώμα των επιστολών που απέμεινε προς έκδοση είναι, ωστόσο, τεράστιο. Οι είκοσι οκτώ επιστολογράφοι, όλοι ανεξαιρέτως σημαντικές προσωπικότητες της εποχής, καλύπτουν με τα γράμματά τους μια μεγάλη περίοδο τριάντα τεσσάρων ετών, από τις πιο δραματικές της νέας ελληνικής ιστορίας, αρχίζοντας από το 1906, τρία χρόνια πριν από το Κίνημα στο Γουδί, και φτάνοντας μέχρι το 1940, όταν είχε πλέον αρχίσει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

Αντιλαμβανόμαστε ότι κανείς αποστολέας δεν καλύπτει μόνος ολόκληρο αυτό το μεγάλο διάστημα, πολλοί ωστόσο αλληλογραφούν με την Πηνελόπη Δέλτα για αρκετά χρόνια, ιδίως κατά τα διαστήματα που κατοικούσε στη Φρανκφούρτη και αργότερα στην Αλεξάνδρεια. Κάποιοι ανταλλάσσουν επιστολές μαζί της για μικρό χρονικό διάστημα, ανάλογα και με τις περιπέτειες και τις μεταστροφές του βίου τους. Παρά ταύτα, σε κάποιες περιπτώσεις και ένας μικρός αριθμός επιστολών είναι αρκετός για να καλύψει πλήρως ένα ζήτημα ή για να δώσει το στίγμα της ποιότητας της σχέσης των επιστολογράφων.

Καθώς διερχόμαστε το σώμα των επιστολών που περιλαμβάνονται στην έκδοση Λευκοπαρίδη, διαπιστώνουμε ότι συγκροτείται κατά κύριο λόγο από επιστολές που έλαβε η Πηνελόπη Δέλτα και σε πολύ μικρότερο ποσοστό από επιστολές τις οποίες απέστειλε. Οι 360 επιστολές των άλλων αποστολέων αντιστοιχούν σε μόλις 80 δικές της. Η εξήγηση είναι σαφής, καθώς οι επιστολές αντλήθηκαν από το αρχείο της Πηνελόπης Δέλτα, όπου φυλάσσονταν αυτές που λάμβανε η ίδια. Καθώς δεν έγραφε σε πρόχειρο τα δικά της γράμματα και η χρήση της γραφομηχανής δεν ήταν τόσο διαδεδομένη, για να κρατήσει αντίγραφο έπρεπε, όπως σημειώνει ο Λευκοπαρίδης, «ή να ξαναγράψει το πρωτότυπο, ή να προσφύγει

στις μνημειακές εκείνες πρέσσες, που ήταν άλλοτε συμπλήρωμα και διακόσμηση των εμπορικών γραφείων. Γι' αυτό και βρέθηκαν ελάχιστες τέτοιου είδους “κόπιες”». ³⁰

Μάλιστα κάποιες από τις επιστολές των προαναφερθέντων είκοσι οκτώ επιστολογράφων δεν έχουν συμπεριληφθεί στην έκδοση της αλληλογραφίας, καθώς εμπίπτουν στην προαναφερθείσα κατηγορία των απλών κοινωνικών αβροτήτων ή περιέχουν αποκλειστικά σχολαστικές πληροφορίες τεχνικής φύσεως για επικείμενες εκδόσεις. Ο Λευκοπαρίδης είχε αρχικά σκεφθεί να παραλείψει και τις προσαγορεύσεις με τις οποίες ξεκινά κάθε επιστολή και τους χαιρετισμούς με τους οποίους καταλήγει, με τη σκέψη ότι θα διόγκωναν το ήδη πολυσέλιδο σώμα της αλληλογραφίας. Ευτυχώς όμως δεν το έπραξε τελικώς, κι έτσι έχουμε στη διάθεσή μας επιπλέον στοιχεία για τη φύση της σχέσης του κάθε επιστολογράφου με την Πηνελόπη Δέλτα. ³¹ Αντιλαμβανόμαστε ότι δεν έχουμε μπροστά μας το συνολικό σώμα της αλληλογραφίας της Δέλτα, παρά ταύτα έχουμε ένα μεγάλο μέρος του, αντιπροσωπευτικό για τις σχέσεις των προσώπων, τις ιδεολογικές και αισθητικές τους αναζητήσεις και τα γεγονότα της εποχής.

Μεγάλο μέρος των επιστολών που περιλαμβάνει η έκδοση έχει γραφτεί πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους, στην πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα. Τα κρίσιμα εκείνα χρόνια η Δέλτα συναρπάζεται από τον αγώνα για την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας και ανταλλάσσει επιστολές κυρίως με τους εκπροσώπους του δημοτικισμού για γλωσσικά ζητήματα, στις οποίες είναι εμφανής η θλίψη για το κατάντημα του τόπου και την παρακμή των Ελλήνων. Για αυτή την κατάσταση ενοχοποιείται η καθαρεύουσα και η ακόμη ισχύουσα διγλωσσία, που δεν δίνει τη δυνατότητα στον λαό να μορφωθεί πραγματικά, διαβάζοντας και γράφοντας στη δημοτική, στη γλώσσα δηλαδή που μιλάει.

³⁰ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 6.

³¹ Ο ίδιος ο Λευκοπαρίδης σημειώνει, για παράδειγμα: «Συμβαίνει όμως σε πολλές περιπτώσεις, όλ' αυτά κάτι να φανερώνουν από του επιστολογράφου την προσωπικότητα –όπως έξαφνα τα συντμημένα και σα νευριασμένα *Αγ. κ. Δέλτα* του Α. Πάλλη (σ. 60, 63 κ.λπ.)–, ή να προσδίνουν στο ύφος της επιστολής μια γουστόζικη απόχρωση, όπως όταν ο μητροπολίτης Αμασειάς τελειώνει *προσαγορεύων Υμάς ενδιαφερόντως, ή ευχόμενος Υμίν και πάση τη κατ' οίκον Υμών Εκκλησία* (σ. 391-2). Ακόμα και η σχεδόν στερεότυπη χρησιμοποίηση του «Φίλε κύριε...» ή «Αγαπητέ κύριε...» στην αρχή, και του «Με πολλή φιλία» στο τέλος των επιστολών της Πηνελόπης Δέλτα, θα μπορούσαν να διαβαστούν σαν ενδείξεις μιας πειθαρχημένης ιδιοσυγκρασίας, αποφασισμένης να συγκρατήσει μέσα στα συμβατικά αυτά πλαίσια της αρχής και του τέλους, την οποιαδήποτε οικειότητα που μπορεί να διαφανή στο σώμα της επιστολής» (*Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 6).

Κεντρικής σημασίας σε όλες τις επιστολές της πρώτης δεκαετίας είναι η ανταλλαγή απόψεων και κρίσεων για τα λογοτεχνικά έργα της Πηνελόπης Δέλτα. Η ίδια δέχεται και φαίνεται σε κάποιες περιπτώσεις ακόμη και να επιζητεί τη διατύπωση κρίσεων, που θα την βοηθήσουν να βελτιώσει τη μορφή του έργου της. Δίνει σημασία σε όλες τις παρατηρήσεις και δεν διστάζει να τις ανατροφοδοτεί με ερωτήματα. Αναρωτιέται κανείς αν η ευγένεια και τα φιλικά αισθήματα των επιστολογράφων θα τους παρέσυραν σε επαίνους χωρίς ουσιαστικό αντίκρισμα και επαρκή τεκμηρίωση. Παρότι όμως η συμπάθεια και τα αισθήματα αγάπης των συνομιλητών της είναι συχνά έκδηλα, παρατηρούμε ότι σε αρκετές περιπτώσεις δεν δίσταζαν να κάνουν αυστηρές υποδείξεις (π.χ. για τη μορφή γλωσσικών τύπων ή για την ανάγκη απάλειψης σκληρών περιγραφών βασανιστηρίων και θανατώσεων) ή να διατυπώσουν ακόμη και απερίφραστες επικρίσεις. Αυτό ισχύει, όπως θα δούμε στο οικείο κεφάλαιο, ακόμη και για την περίπτωση του πάντοτε φιλόφρονος προς αυτήν Αργύρη Εφταλιώτη.

Με το πέρασμα των ετών παρακολουθούμε παράλληλα και την πληθώρα των κοσμοϊστορικών γεγονότων που συνταράσσουν και την αδιαλείπτως δοκιμαζόμενη Ελλάδα: Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Διχασμός, μέτωπο της Μακεδονίας, Μικρασιατικό μέτωπο και η συνακόλουθη Καταστροφή, προσφυγιά, Επανάσταση, αποκατάσταση της δημοκρατίας, δικτατορίες και τέλος ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Στο μεταξύ η Πηνελόπη Δέλτα έχει εγκατασταθεί μόνιμα στην Ελλάδα, συμμετέχει στα φλέγοντα κοινωνικά προβλήματα και βοηθάει έμπρακτα τον δοκιμαζόμενο ελληνικό πληθυσμό. Συγχρόνως συνεχίζει την πυκνή αλληλογραφία της με σημαντικούς πνευματικούς ανθρώπους, με τους οποίους ακόμη συζητά τα ζητήματα που αφορούν τη λογοτεχνική της δημιουργία (με αυξανόμενη πίστη στην αξία της μα και πάντοτε έτοιμη να ακούσει και να διδαχθεί), αλλά συζητά με την ίδια ένταση και αγωνία και τα φλέγοντα πολιτικά και εθνικά ζητήματα. Στον κύκλο των αλληλογράφων της σιγά σιγά εισχωρούν άνθρωποι που δεν ασχολούνται με τη φιλολογία και τη λογοτεχνία, αλλά είναι πολιτικοί, κληρικοί ή στρατιωτικοί. Η αλληλογραφία αποκτά ποικιλία θεμάτων και ο αναγνώστης της μπορεί να παρακολουθήσει μέσα από αυτήν και τις ιστορικές εξελίξεις στην Ελλάδα και στην Ευρώπη.

Ο Λευκοπαρίδης επέλεξε ως μέθοδο κατάταξης, αντί για τη χρονολογική σειρά των επιστολών, να χωρίσει τις επιστολές ανά επιστολογράφο και να τηρήσει τη χρονολογική σειρά μέσα σε αυτή την ενότητα. Έτσι ο αναγνώστης έχει πλήρη εικόνα

της αλληλογραφίας της Πηνελόπης Δέλτα με κάθε πρόσωπο χωριστά. Η κατάταξη των επιστολογράφων, με ελάχιστες εξαιρέσεις, έγινε ανάλογα με τη χρονολογική σειρά της πρώτης επιστολής τους. Επειδή στα πρώτα χρόνια της αλληλογραφίας της Δέλτα οι περισσότεροι επιστολογράφοι ήταν φιλόλογοι, γλωσσολόγοι και λογοτέχνες, δημιουργήθηκε άτυπα μια πρώτη ενότητα, στην οποία συζητούνται κυρίως θέματα που αφορούν τη γλώσσα, τη λογοτεχνία και το έργο της Πηνελόπης Δέλτα.

Ο αναγνώστης της αλληλογραφίας έχει στη διάθεσή του στην αρχή της αλληλογραφίας με ένα πρόσωπο συνοπτικό βιογραφικό του σημείωμα και σημαντικές πληροφορίες που συνδέουν τη ζωή του με τη ζωή της Πηνελόπης Δέλτα. Οι ίδιες οι επιστολές συνοδεύονται από σύντομες υποσελίδιες σημειώσεις, οι οποίες είναι εξαιρετικά βοηθητικές για τον μελετητή, διότι ταυτίζουν πρόσωπα που αναφέρονται με ελλιπή στοιχεία και διευκρινίζουν συχνά καταστάσεις και γεγονότα άγνωστα στον σημερινό αναγνώστη. Στο τέλος του τόμου περιλαμβάνεται ένα ιδιαίτερα κατατοπιστικό Ευρετήριο (σσ. 507-531), στο οποίο καταχωρίστηκαν όλα τα σύγχρονα πρόσωπα που αναφέρονται στην αλληλογραφία, όσα ιστορικά πρόσωπα, γεωγραφικές τοποθεσίες και τίτλοι λογοτεχνικών έργων σχολιάζονται στο κείμενο, τα πιο σημαντικά θέματα και τέλος όσες υποσημειώσεις του βιβλίου έπρεπε να επαναληφθούν σε πολλά σημεία.

Στο τέλος του βιβλίου ο Λευκοπαρίδης περιέλαβε ακόμη χρήσιμα βιογραφικά και βιβλιογραφικά στοιχεία για την Πηνελόπη Δέλτα, σε ένα σημείωμα χάρη στο οποίο ο αναγνώστης μπορεί να αποκτήσει μια συνοπτική αλλά αντιπροσωπευτική εικόνα.

Το ακανθώδες, πάντοτε σε τέτοιες εκδόσεις, ζήτημα της ορθογραφίας και της στίξης αντιμετωπίστηκε με το μεγαλύτερο δυνατό σεβασμό στην ορθογραφική βούληση των αλληλογράφων. Διατηρήθηκε δηλαδή η ορθογραφία των κειμένων ακόμη και εκεί που υπήρχαν ασυνέπειες και ιδιομορφίες ή και διαφορετικός τρόπος γραφής της ίδιας λέξης. Ο επιμελητής φρόντισε μόνο να συμπληρωθούν οι ημερομηνίες ώστε να υπάρχει σαφήνεια στη χρονολόγηση των επιστολών και τύπωσε παντού με πλάγια στοιχεία τους τίτλους έργων και τα ονόματα εφημερίδων και περιοδικών, ανεξάρτητα αν οι επιστολογράφοι προτιμούσαν σε κάποιες περιπτώσεις να τα θέτουν εντός εισαγωγικών. Διακριτικά προστέθηκαν επίσης και κάποια σημεία στίξης, κυρίως κόμματα, για να διευκολύνεται η ανάγνωση και η κατανόηση του κειμένου όπου αυτό κρίθηκε αναγκαίο.

Ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια αποτελεί το γεγονός ότι οι υπογραφές των επιστολογράφων έχουν παραλειφθεί, για εξοικονόμηση χώρου, ενώ μόνο στην περίπτωση των δύο ιερωμένων διατηρήθηκαν οι ιδιότυπες υπογραφές τους. Αναφερόμενοι στις παραλείψεις, πρέπει να αναφέρουμε και την παράλειψη των διευθύνσεων που συχνά αναγράφονται στην κεφαλή των επιστολών, με εξαίρεση κάποιες διευθύνσεις που παρουσιάζουν ιδιοτυπία, όπως και πάλι οι διευθύνσεις του μητροπολίτη Χρύσανθου.

Αξίζει να αναφερθεί τέλος ότι ο Λευκοπαρίδης έχει φροντίσει να δώσει έναν τίτλο σε κάθε επιστολή, η οποία διαφωτίζει τον αναγνώστη για το περιεχόμενό της ή του στρέφει την προσοχή σε ένα αξιοπρόσεκτο σημείο.

Η ταυτότητα των είκοσι οκτώ επιστολογράφων είναι ενδεικτική της σπουδαιότητας της αλληλογραφίας, καθώς καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα της ελληνικής πνευματικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Τα μεγάλα ονόματα του δημοτικισμού παρελαύνουν εδώ σε όλη τη λαμπρότητά τους: Ο Γιάννης Ψυχάρης, ο Αλέξανδρος Πάλλης, ο Αργύρης Εφταλιώτης, ο Φώτης Φωτιάδης, ο Πέτρος Βλαστός, ο Δημήτριος Πετροκόκκινος, ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης. Δίπλα τους στέκονται εξίσου λαμπρά ονόματα, όπως οι λογοτέχνες Κωστής Παλαμάς και Στράτης Μυριβήλης, ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο διάσημος μαθηματικός Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής. Τα σχεδόν μυθικά αυτά ονόματα και η συναρπαστική ιστορία τους που ξετυλίγεται μέσα από την αλληλογραφία τους με την Πηνελόπη Δέλτα συνθέτουν ένα εντυπωσιακό καλειδοσκόπιο του ελληνικού πνευματικού βίου των αρχών του εικοστού αιώνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:
Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ Σ. ΔΕΛΤΑ ΜΕ ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥΣ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ. ΓΛΩΣΣΙΚΑ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ

2.1 Η αλληλογραφία με την «πρώτη γενιά των δημοτικιστών»

Η συμβολή του Στέφανου Δέλτα στη διαμόρφωση των απόψεων της συζύγου του για τη γλώσσα ήταν σημαντική. Φαναριώτικης καταγωγής, με πλούσια οικογενειακή πνευματική παράδοση, ο ίδιος έγραφε στη δημοτική και δεν του ήταν άγνωστος ο κύκλος των πρώτων δημοτικιστών, με τους οποίους –από το 1905– θα συνδεθεί και η Πηνελόπη Δέλτα. Η γνωριμία της επίσης με τον Ίωνα Δραγούμη το 1905, με τον οποίο διατηρούσε αλληλογραφία (ανέκδοτη μέχρι σήμερα), την έφερε σε επαφή με την πρώτη μαχητική γενιά των δημοτικιστών. Ο Δραγούμης, που υπηρετούσε την περίοδο εκείνη στο προξενείο της Αλεξάνδρειας, την γνώρισε με τους Πάλλη, Εφταλιώτη, Βλαστό, Φωτιάδη, Ψυχάρη και Παλαμά, με τους οποίους διατήρησε επαφή και αλληλογραφία, συμβάλλοντας στο δημοτικιστικό αγώνα.

Ο Δραγούμης υπήρξε από τους ιδρυτές του «Εκπαιδευτικού Ομίλου» και, παρά το ότι ήταν αντιβενιζελικός, εξέφρασε με το έργο του την ελληνοκεντρική και εθνικιστική τάση της πρώτης δεκαετίας του εικοστού αιώνα. Το έργο της Δέλτα ήταν «σε παράλληλο δρόμο προς την ελληνοκεντρική αυτή τάση, αλλά και πολύ κοντά στην προσπάθεια του εκπαιδευτικού δημοτικισμού».³²

Από το 1906 έως το 1913 η Πηνελόπη Δέλτα έζησε με την οικογένειά της στη Φρανκφούρτη. Εκεί γνωρίστηκε με τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη και μέσω αυτού με τον κύκλο του Γληνού και του Δελμούζου, με τους οποίους συνέπραξε αργότερα στην έκδοση του Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου, του οποίου έγινε μέλος το 1910.

³² Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993, σ. 255.

Το 1907, με τη μεσολάβηση του Αλέξανδρου Πάλλη που είχε γνωρίσει στο Λίβερπουλ έγινε μέλος του δημοτικιστικού «Αδελφάτου της Πόλης» του αναγνωρισμένου γενάρχη του εκπαιδευτικού δημοτικισμού Φώτη Φωτιάδη, το οποίο στήριξε ηθικά και οικονομικά. Το 1909 έγινε μέλος της «Λαογραφικής Εταιρείας» και την επόμενη χρονιά μέλος του «Εκπαιδευτικού Ομίλου». Το 1909 δημοσιεύθηκε στην εφημ. *Λαός* της Κωνσταντινούπολης, που εκδίδει το Αδερφάτο, το πρώτο λογοτεχνικό της έργο, το διήγημα «Πόνος παιδιού».³³

Η Δέλτα πίστευε βαθιά στην ανακαινιστική δύναμη της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Και πίστευε ακόμη ότι το καλύτερο όχημα για να μεταφέρει τις ιδέες που θα διαπαιδαγωγούσαν τα νεαρά Ελληνόπουλα για να χτίσουν μια ένδοξη πατρίδα ήταν αναντίλεκτα η δημοτική γλώσσα, η γλώσσα που καταλάβαιναν καλύτερα. Ο Κ. Θ. Δημαράς σημειώνει χαρακτηριστικά για την περίπτωση της Πηνελόπης Δέλτα:

«Γνωρίζουμε και από παρωχημένες περιόδους της ιστορίας μας, πόσο η στροφή προς τα παιδαγωγικά ενδιαφέροντα εκφράζει ένα γενικότερο πνεύμα ανακαινιστικό. Το ίδιο γίνεται κι εδώ· ύστερα από τις παλαιότερες προσπάθειες, είτε ανούσιες, είτε γραμμένες σε μια γλώσσα που δεν μιλούσε στην καρδιά και στην φαντασία του παιδιού, έχουμε τώρα ανώτερης πνοής συγγραφέα, που αφοσιώθηκε στην συγγραφή πεζογραφημάτων για παιδιά. Χαρακτηριστικό είναι ότι στην αρχή του έργου της Δέλτα συναντούμε μιαν αλληγορία: το *Παραμύθι χωρίς όνομα* εκφράζει την πίστη στις δυνατότητες του νέου ελληνισμού· κάτι ανάλογο συναντήσαμε και στον *Αρχαιολόγο* του Καρκαβίτσα, αλλά στην περίπτωση της Δέλτα η παιδεία της τής επέτρεψε να εργασθεί αποτελεσματικά στο επικίνδυνο τούτο είδος και απ' αυτό να πλάσει μορφές ζωής».³⁴

Μπορούμε λοιπόν να αντιληφθούμε πόσο σημαντική είναι η ανταλλαγή απόψεων στις επιστολές που ανταλλάσσει η Δέλτα με εκπροσώπους του δημοτικισμού για γλωσσικά ζητήματα που αφορούν το έργο της και τα εκπαιδευτικά βιβλία για παιδιά.

³³ Θα συμπεριληφθεί αργότερα με τον τίτλο «Το σπασμένο βιολί» στη συλλογή *Τ' ανεύθυνα (Ψυχές παιδιών)*, εκδότης Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1921.

³⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, εκδόσεις Έκαρος, Αθήνα ⁸1987, σσ. 439-440.

Στις αρχές του εικοστού αιώνα η γλωσσική μεταρρύθμιση είχε ταυτιστεί με την αναμόρφωση του έθνους και την ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον της ελληνικής φυλής. Ο Λευκοπαρίδης, γράφοντας για τους πνευματικούς ανθρώπους που αλληλογραφούν με τη Δέλτα συνοψίζει:

«Πίστευαν, πως ο γλωσσικός αγώνας συμπυκνώνει όλες τις εκπολιτιστικές δυνάμεις του Ελληνισμού, πως όλα τα κακά πηγάζουν από το Λογιωτατισμό κι όλα τα καλά από το Δημοτικισμό, πως ακόμα κι οι εθνικές διεκδικήσεις της εποχής θα έμεναν απραγματοποίητες αν δεν είχε καλλιεργηθεί ο σπόρος της Δημοτικής. Τόσο που, όταν έρχονται οι νίκες των Βαλκανικών Πολέμων, ο Εφταλιώτης δεν διστάζει ν' αποδόσει το *θάμα* στην *Ιδέα* (σ. 200)».³⁵

Όσες επιστολές της αλληλογραφίας της Δέλτα σώζονται από την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα ανήκουν στους πρωτεργάτες του δημοτικισμού. Τα κρίσιμα εκείνα χρόνια η Δέλτα συναρπάζεται από τον αγώνα για την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας και ανταλλάσσει επιστολές κυρίως με τους εκπροσώπους του δημοτικισμού για γλωσσικά ζητήματα. Επανέρχεται ωστόσο και το μοτίβο της ελεεινολόγησης της κατάστασης της ελληνικής κοινωνίας, της θλίψης για το κατάντημα του τόπου και την παρακμή των Ρωμιών, που έχουν ξεχάσει την ένδοξη ιστορία τους και έχουν παραιτηθεί από την προσπάθεια να πετύχουν υψηλούς πνευματικούς στόχους και να ενστερνιστούν ιδανικά. Οι επιστολογράφοι μέμφονται για αυτό τη «γλωσσική αναπηρία» του λαού, καθώς η διγλωσσία δεν έχει εξαλειφθεί και η καθαρεύουσα υπονομεύει ακόμη τις προσπάθειες για πνευματική αναμόρφωση. Ο λαός δεν μπορεί να αποκτήσει πραγματική μόρφωση αν δεν έχει τη δυνατότητα να γράφει στη γλώσσα στην οποία μιλάει και κατανοεί πλήρως. Οι επιστολές που ανταλλάσσουν οι κορυφαίοι δημοτικιστές με την Πηνελόπη Δέλτα ασχολούνται με τις εξελίξεις και τις επιτεύξεις που αφορούν το γλωσσικό ζήτημα για πολλά χρόνια, ακόμη κι όταν η πλάστιγγα έχει γείρει οριστικά προς την πλευρά της γλώσσας του λαού και ο αγώνας έχει πια κριθεί. Ασχολούνται συχνά με την επιλογή ενδεδειγμένων γλωσσικών τύπων, τη σωστή απόδοση λέξεων και φράσεων, τη σχέση του γλωσσικού ζητήματος με ευρύτερα ζητήματα του εθνικού βίου και παρέχουν άπειρες πληροφορίες για τις διάφορες φάσεις που πέρασε το γλωσσικό κίνημα μέχρι να

³⁵ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 8.

φτάσει στην επιθυμητή έκβαση, η οποία και πάλι είναι υπό διαπραγμάτευση και επιδέχεται βελτιώσεις σε πολλά επίπεδα.

Η σύνδεση του γλωσσικού ζητήματος με το σύνολο της εθνικής ζωής φθάνει κάποτε σε ακραίο σημείο, όταν η καθαρεύουσα θεωρείται η μητέρα όλων των εθνικών δεινών και η δημοτική γλώσσα η λύση για όλα τα κακώς κείμενα της ελληνικής κοινωνίας και της ελληνικής παιδείας. Η Πηνελόπη Δέλτα στη φάση αυτή μπόρεσε να εκπροσωπήσει τη φωνή της λογικής, να τονίσει ότι ο αγώνας για την αναμόρφωση του έθνους δεν τελειώνει με την επικράτηση της δημοτικής και να διατρανώσει την άποψή της αυτή απέναντι ακόμη και στον πιο ακραίο και στον πιο δυναμικό από τους δημοτικιστές: Στον Γιάννη Ψυχάρη (1854-1929).

Στην αλληλογραφία της με τους δημοτικιστές συναντάμε πολλές παρατηρήσεις της γύρω από το ζήτημα της γλώσσας, όπως και υποδείξεις άλλων, άλλοτε εκφρασμένες με μετριοπάθεια και άλλοτε με μεγάλη αυστηρότητα, για τη γλωσσική μορφή του έργου της. Η ίδια είχε διατυπώσει την άποψη ότι «η γλώσσα δεν είναι σκοπός αλλά μέσον». Κάτι τέτοιο ερχόταν, βεβαίως, σε αντίθεση με τις απόλυτες απόψεις των αυστηρών δημοτικιστών, που έδιναν πολύ μεγάλη βαρύτητα στην προσήλωση στους γλωσσικούς τύπους της δημοτικής, τόσο στο θεωρητικό όσο και στο λογοτεχνικό έργο τους. Σε γράμμα της στον Γιάννη Ψυχάρη στις 25 Απριλίου 1910, αφού τον ευχαριστούσε για το βιβλίο του *Το Ταξίδι* που της έστειλε και αφού δήλωνε ότι είναι από τα βιβλία που περισσότερο την έπεισαν ότι «με την καθαρεύουσα, εκπαίδευση δε γίνεται»,³⁶ η Δέλτα έγραφε με πάσα ειλικρίνεια:

«Μου λέτε πως είναι ανήθικο να σκορπά κανείς στο χαρτί ό,τι τύπους του κατέβει· σας βεβαιώνω πως άλλο δε ζητώ παρά να γράφω με κανόνες, φθάνει να τους ξέρω τους κανόνες. Γραμματική, λέτε, μα πού είναι; Η γλώσσα μας, αδιάφορο για ποιους λόγους, βρίσκεται σε εποχή μεταβατική και κανόνες γ ε ν ι κ ο ύ ς δεν μπορούμε να βάλομε, γιατί δεν μπορούν πάντα να εφαρμοσθούν. Το ξέρω πως θα μου πείτε πως κανόνες μ π ο ρ ο ύ μ ε και π ρ έ π ε ι να βάλομε, μα τι να σας κάνω, δεν μπορώ να πω και να γράψω «άθρωπος», ούτε «αστένεια», ούτε «φτώμα», ούτε «να προστέσουμε», ούτε «αιστάνομαι», και ας λέγω «φτωχολογία» – «εργαστώ» – «φτερό» και χίλια άλλα. Αλλά δεν τα

³⁶ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 352.

συζητώ αυτά· η γλώσσα για μένα δεν είναι σκοπός αλλά μέσον³⁷ για να πω στα παιδιά μας μερικά πράγματα που θέλω να ξυπνήσω στην ψυχή τους, και για να τους τα πω μεταχειρίζομαι τη γλώσσα που μιλούμε όλοι, που μιλούν και αυτά και που βρίσκεται σε μεταβατική κατάσταση επηρεασμένη πολύ από την καθαρεύουσα που για τόσα χρόνια βασιλεύει στα σχολεία μας».³⁸

Ο Γιάννης Ψυχάρης ακούγοντας τη Δέλτα να υποστηρίζει την άποψή της με τέτοια ένταση και θάρρος, απαντώντας της στην επιστολή αυτή ξεσπά με το έντονο ταμπεραμέντο του και της γράφει:

«Θα τρέχη δηλαδή που η ουσία και η γραμματική, το φόντο και η φόρμα, που λένε είναι αχώριστα πράγματα. Ταίρι, ταίρι πρέπει να πηγαίνουνε. Ζήτημα που παντού σήμερα είναι ξαστερωμένο. Μονάχα στο Ρωμαϊκό συζητούνε ακόμη. Δεν είναι διόλου, μα διόλου σωστό να λένε, και σαν το λένε μ' έχουνε στο νου τους εμένα, όπως μ' έχετε και εσείς σα μου το γράφετε, πως η γλώσσα δεν είναι σ κ ο π ό ς, παρά μ έ σ ο. Να σας πω (που είναι το ρωμαϊκό je vous avoue) να σας πω, *βαρέθηκα να τακούω*.³⁹ Μήτε μέσο μήτε σκοπός· είναι, ΜΑΖΙ, και σκοπός και μέσο».⁴⁰

Βλέπουμε ότι η Δέλτα υψώνει το ανάστημά της απέναντι στους τιτάνες του δημοτικισμού και δεν διστάζει να διατυπώσει τη δική της γνώμη και να εμμένει σε αυτήν. Και, ω της ειρωνείας, με το πέρασμα του χρόνου η ιστορία μάλλον δικαίωσε τη δική της μετριοπαθή άποψη. Η δική της στρωτή δημοτική επικράτησε και είναι πιο αποδεκτή, σήμερα αλλά και παλαιότερα, σε σχέση με τις ψυχαρικές, π.χ., ακρότητες, που πλέον φαντάζουν γραφικές.

Μια χρονιά πριν από την παραπάνω επιστολή προς τον Ψυχάρη, είχε ήδη δηλώσει στον Φώτη Φωτιάδη (1849-1936), ο οποίος της καταλόγιζε γλωσσική αταξία (επιστολή της 1ης Φεβρουαρίου 1909):

³⁷ Η υπογράμμιση δική μου.

³⁸ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 352.

³⁹ Η υπογράμμιση δική μου.

⁴⁰ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 355.

«Όλα όσα μου λέτε για τη γλώσσα, τα παραδέχομαι· δυστυχώς δεν μπορώ να γράψω αλλοιώς αν θέλω να γράψω απλά με ειλικρίνεια· αυτή την ανακατωμένη γλώσσα μιλούμε, αυτήν γράφω γιατί μ' έρχεται φυσική. Θα ήθελα να σας στείλω ένα δυο διηγηματάκια πολύ σύντομα που ετοίμασα για αναγνωσματάριο παιδικό, όλα είναι γραμμένα στην ίδια ανακατωμένη γλώσσα, μα θέλω να σας εξηγήσω πως ο σκοπός μου δεν είναι καθόλου να κάμω τίποτε «φιλολογικό», δεν έχω καμιάν απαίτηση· η γλώσσα για μένα δεν είναι σ κ ο π ό ς, είναι μ έ σ ο ν· ας την δουλέψουν και ας την διορθώσουν εκείνοι που την μελέτησαν και την ξέρουν· εγώ δεν την ξέρω, και δεν έχω καιρό να την μελετήσω τώρα πια· εκείνο που γυρεύω είναι να βάλω μερικές ιδέες στο μυαλό των Ελληνοπαίδων και τις ιδέες αυτές τους τις λέγω στη γλώσσα που μιλώ και που αισθάνομαι· μα δεν είναι καθάρια δημοτική; τι να κάμω; αυτήν ξέρω και μ' αυτήν μπορώ να πω καθαρότερα εκείνα που θέλω να τους μάθω. Να με συγχωρήσετε παρακαλώ αν επιμένω αλλά πρώτ' απ' όλα θα ήθελα να είμαι ειλικρινής σ' ό,τι γράψω, και μόνο στη γλώσσα που μιλώ μπορώ να μείνω “εγώ”».⁴¹

Η Δέλτα διατρανώνει με παρρησία την άποψή της για τη χρήση μιας «φυσικής» γλώσσας, χωρίς την αυστηρή υιοθέτηση τύπων μόνον της δημοτικής και τον αποκλεισμό άλλων. Η γλώσσα είναι για αυτήν μάλλον ένας ζωντανός οργανισμός παρά μια νεκρή έννοια ή ένας τύπος στον οποίο λογοτέχνες και θεωρητικοί πρέπει να προσηλωθούν. Η Δέλτα επέλεξε να γράφει απαράλλακτα όπως μιλούσε, χωρίς την κανονιστική πρόθεση απέναντι στους λεκτικούς τύπους που είχαν οι θεωρητικοί εκπρόσωποι του δημοτικισμού. Αυτή ακριβώς η ιδιότητα προσέδωσε ζωντάνια και διάρκεια στη γλώσσα της, ενώ στις μέρες μας οι «πεποιημένοι» ακραίοι γλωσσικοί τύποι της δημοτικής των ψυχαριστών ακούγονται εξωπραγματικοί και πεπαλαιωμένοι.

Μιλώντας για τη «γλωσσική ακαταστασία» των έργων της, έγραφε στις 10 Μαρτίου 1909 στον Αλέξανδρο Πάλλη (1851-1935):

«Μη θυμόντε όταν σας ρωτώ πώς λένε λέξεις σαν “κλαγγή”. Δυστυχώς δεν ξέρω τη γλώσσα μας, κανένας δε μας τη μαθαίνει, και έζησα πολύ λίγο στην

⁴¹ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 92.

Ελλάδα και μόνο στις Αθήνας όπου τη γλώσσα μας δεν την ξέρουν στην κοινωνία: μεταξύ μας, μιλώντας ελληνικά, λέμε το “clangour των όπλων” ή το “cliquetis των όπλων” μα τις Ελληνικές λέξεις δεν τις ξέρομε».⁴²

Την επίδραση του κηρύγματός του Ψυχάρη και της διδασκαλίας του Πολίτη την βρίσκουμε στο έργο του Αλέξανδρου Πάλλη.⁴³ Τα πρώτα του ενδιαφέροντα ήταν φιλολογικά και ως το τέλος της ζωής του θα τον απασχολούν τα κλασικά γράμματα, καθώς ασχολείται με μεταφράσεις αρχαίων ελληνικών κειμένων. Κυρίως όμως τον απασχολεί η διαπαιδαγώγηση της Νεοελληνικής γενιάς, τα πολιτικά πράγματα και η γενικότερη υπόθεση του νέου Ελληνισμού. Ορμητικός και ριζοσπαστικός, πιστεύει ότι η λαϊκή γλώσσα και το λαϊκό ύφος είναι το ίδιο και υιοθετεί συχνά ακραίες θέσεις. Θεωρεί την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας λύση για κάθε λογής πολιτισμική φτώχεια της νέας Ελλάδας. Κάποτε αφήνει την ορμητικότητά του να τον παρασύρει. Γράφει στην Δέλτα από το Λίβερπουλ στις 13 Αυγούστου 1908:

«Το μόνο, τα βιβλία δεν έχουν αποτέλεσμα (στην Ελλάδα). Ο ρουσφετισμός παραλύει το παν. Τι θα έχει αποτέλεσμα; Ο ΔΥΝΑΜΙΤΗΣ».⁴⁴

Ο λόγος του Πάλλη είναι γεμάτος παλμό και αισιοδοξία λόγω ιδιοσυγκρασίας, ο τόνος της ζωντάνιας και του λυρισμού ξεπηδάει από κάθε σελίδα του έργου του. Στις επιστολές που ανταλλάσσει με την Δέλτα τής υποδεικνύει συχνά τους γλωσσικούς τύπους που πρέπει να προτιμά, αλλά το κάνει με σεβασμό και αγάπη προς αυτήν και το έργο της. Κάποτε ξεχνά τη μαχητικότητα και τους αγώνες για τη δημοτική γλώσσα και από τις σελίδες των επιστολών του αναβλύζει απλώς η χαρά της ζωής:

«Την περασμένη βδομάδα είμουνα στη Βαρσελόνα όπου έμαθα πως πήγατε. Λυπούμαι που δεν πήγαμε μαζί. Έφαγα και κούμαρα κόκκινα κόκκινα. Και

⁴² *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 65.

⁴³ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, εκδόσεις Έκαρος, Αθήνα ⁸1987, σσ. 366-368.

⁴⁴ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 63.

ρόδια ωραία. Έγραψα και ένα τραγούδι στις Καταλάνες της Ράμπλας. Κομάτι πιπεράτο».⁴⁵

Ο κύκλος των δημοτικιστών που εκπροσωπείται στην αλληλογραφία της Πηνελόπης Σ. Δέλτα είναι ευρύτατος και έχουμε την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε μέσα από τις επιστολές όλες τις αγωνίες, τους, φόβους και τους προβληματισμούς των πρώτων αυτών δημοτικιστών, κι ακόμη τις διαφωνίες και τις συγκρούσεις τους, ενδεικτικές κάποτε του χαρακτήρα και της ψυχολογίας τους. Έχουμε, για παράδειγμα, την ευκαιρία να είμαστε μάρτυρες όταν ο Ψυχάρης επαίρεται ανεπιφύλακτα, σε επιστολή στις «26 του Απρίλη 1910»:

«Ως τόσο νομίζω πως αν προσέξουμε στην ουσία, καθώς το θέλετε, σε κανενός βιβλία –όξω από τους στίχους ή τα πεζά του γίγαντα του Παλαμά– σε κανενός συγγράμματα, μα δημοτικιστή, μα καθαρεβουσιάνου, δε βρίσκεται ουσία τόσο πλούσια όσο στα δικά μου – και θα περάση καιρός στη Ρωμοσύνη προτού ξαναβρεθί. Κανένας, μπορώ να πω, ούτε στο ύφος ακόμη, όξω από τον Αργύρη [Εφταλιώτη], δεν έχει το κουβεντιαστό εκείνο, το φυσικό και το ρωμαϊκό που έχω τόσες φορές».⁴⁶

Μπορούμε ακόμη να παρακολουθήσουμε τις αντιφατικές πολιτικές και ιδεολογικές κατευθύνσεις που συνυπάρχουν κατά την πρώτη ταραγμένη δεκαετία του εικοστού αιώνα στους κόλπους του δημοτικισμού. Κάποτε συνυπάρχουν ο φιλοβασιλισμός και ο φιλοβενιζελισμός, ο ριζοσπαστισμός αλλά και η πίστη στη δύναμη της φυλής, και συχνά η πίστη στη μεσσιανική δύναμη ενός προσώπου που θα λυτρώσει τον τόπο από τα δεινά. Η Πηνελόπη Δέλτα δηλώνει στον Πάλλη ότι «έχομε φοβερή ανάγκη από ένα κεφάλι», ⁴⁷ ενώ ο Πέτρος Βλαστός αναζητεί το «τσεκούρι» που θα κόψει τους «μαλακούς»,⁴⁸ για να καταφέρουμε να έχουμε δυνατή φυλή και δυνατή ιστορία. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα είναι ο νέος ηγέτης που θα συγκεντρώσει στο πρόσωπό του τις ελπίδες των περισσότερων δημοτικιστών για την αναμόρφωση

⁴⁵ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 61. Επιστολή της 29ης Φεβρουαρίου 1907.

⁴⁶ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 355.

⁴⁷ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 69.

⁴⁸ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 6.

της πατρίδας. Η Πηνελόπη Δέλτα θα στρέψει κάθε ελπίδα για πολιτική αναγέννηση της Ελλάδας σε αυτόν μέχρι τον θάνατό του (1936).

Οπωσδήποτε η Πηνελόπη Δέλτα τήρησε με συνέπεια και ανεξαρτησία τη στάση της Ακολουθώντας τη μέση οδό, μακριά από τις ψυχαικές ακρότητες, έγραψε σε απλή και στρωτή δημοτική, αφήνοντας τους άλλους να της καταλογίζουν λέξεις, τύπους γραμματικούς και εκφράσεις της καθαρεύουσας, ή ξενισμούς και άλλα. Ωστόσο, στα πρώτα βιβλία της, τουλάχιστον, είχε τη βοήθεια του Αργύρη Εφταλιώτη και του Μανόλη Τριανταφυλλίδη για την εξομάλυνση της γλώσσας τους.

2.2 Η αλληλογραφία με τους επιγόνους της πρώτης μαχητικής γενιάς

Το διάστημα 1906-1913 η Πηνελόπη Δέλτα βρέθηκε με την οικογένειά της στη Φρανκφούρτη, όπου γνώρισε τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη (1907) και μέσω αυτού τη νεότερη γενιά των εκπαιδευτικών και συγγραφέων δημοτικιστών (Αλέξανδρο Δελμούζο, Δημήτρη Γληνό, Δημήτριο Πετροκόκκινο, Φώτο Πολίτη, Μάρκο Τσιριμώκα). Από τότε ξεκίνησε η συνεργασία της με τον «Εκπαιδευτικό Όμιλο». Έγινε μέλος του το 1910, λίγο μετά την ίδρυσή του. Η συμμετοχή της Δέλτα είναι σημαντική, αν σκεφθούμε ότι από τα συνολικά 890 μέλη του Ομίλου μόνο τα 158 ήταν γυναίκες.

Ο «Εκπαιδευτικός Όμιλος»⁴⁹ ιδρύθηκε το 1910 στην Αθήνα με σκοπό την υποστήριξη της χρήσης της δημοτικής γλώσσας στα εκπαιδευτικά προγράμματα, κρατώντας ωστόσο αποστάσεις από τις ακρότητες του Ψυχάρη. Στο καταστατικό του αναφέρεται ως στόχος η ίδρυση Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου στην Αθήνα, για την αναβάθμιση της ελληνικής εκπαίδευσης και την εφαρμογή ενός νέου γλωσσоекπαιδευτικού συστήματος στο ελληνικό σχολείο. Η προσπάθειά του στηρίχθηκε στην εργασία τριών επιστημόνων, του Μανόλη Τριανταφυλλίδη (1883-1959), του Αλέξανδρου Δελμούζου (1880-1956) και του Δημήτρη Γληνού (1882-1943). Εκτός από τους παραπάνω, στα ιδρυτικά μέλη του συγκαταλέγονταν ο Ίων Δραγούμης, ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Λορέντζος Μαβίλης. Ο Γληνός είχε λάβει μέρος στο κίνημα του 1916 και όταν το κίνημα αυτό επικράτησε οι τρεις θεωρητικοί του «Ομίλου» ανέλαβαν να εφαρμόσουν το πρόγραμμα, αναλαμβάνοντας υπηρεσία στο Υπουργείο Παιδείας. Ωστόσο η σχολική μεταρρύθμιση βρήκε μεγάλες δυσκολίες από τους κύκλους των αντιδραστικών και έμεινε σε μεγάλο ποσοστό ανεφάρμοστη. Είναι γεγονός ότι μέσα στο ίδιο πρόγραμμα υπήρχαν δύο τάσεις, η μία που απέβλεπε ιδίως στην αξιοποίηση της ελληνικής παράδοσης, και η άλλη που απέβλεπε ιδίως στην μετακένωση της ξένης παιδείας στην ελληνική εκπαίδευση. Έτσι αργότερα η ομάδα χωρίζεται: ο Δελμούζος και ο Τριανταφυλλίδης ενδιαφέρονται περισσότερο για την έρευνα των νεοελληνικών πραγμάτων, ο Γληνός προσανατολίζεται οριστικά

⁴⁹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα ⁸1987, σσ. 440-441.

προς την πολιτική και ζητάει την επαναστατική εφαρμογή της μεταρρύθμισης, ενώ κύρια προσπάθεια του Δελμούζου στάθηκε πάντα η ίδρυση ενός σχολείου και αργότερα η ακαδημαϊκή διδασκαλία. Το έργο του είχε πάντοτε παιδαγωγική διάσταση. Ο Τριανταφυλλίδης, ύστερα από σειρά εργασιών επάνω στην ιστορία της νεοελληνικής γλώσσας και άλλα σχετικά θέματα, έγραψε στα 1938 μία ιστορική εισαγωγή στη Νεοελληνική Γραμματική και στα 1941, πρόεδρος κρατικής επιτροπής διορισμένος για αυτόν τον σκοπό, μία Νεοελληνική Γραμματική.

Μέσω της αλληλογραφίας της Πηνελόπης Δέλτα μπορούμε να αντιληφθούμε την τομή που συντελέστηκε ανάμεσα στην παλαιότερη φρουρά του δημοτικισμού, στον κύκλο των δογματικών ψυχαριστών, και στις νεότερες γενιές, που εκπροσωπούνταν από διανοούμενους με πιο μετριοπαθείς απόψεις, χωρίς ωστόσο να αρνούνται τα βασικά διδάγματα του δημοτικισμού. Μέσα από τις επιστολές του Δελμούζου και του Τριανταφυλλίδη παρακολουθούμε την προσπάθεια των πνευματικών ανθρώπων να προσαρμόσουν το κίνημα του δημοτικισμού στις πραγματικές ανάγκες του έθνους και να προτείνουν πρακτικές λύσεις που να μπορούν να εφαρμοστούν στη σχολική εκπαίδευση. Το όραμά τους συνδέεται με τους στόχους της Παιδείας στα σχολεία και τα Πανεπιστήμια και συχνά καταθέτουν στις επιστολές τους απογοητευτικές μαρτυρίες για την κατάσταση που επικρατεί στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας μας.

Στην επιστολή που στέλνει στην Δέλτα τη «Λαμπρή 1911», ο Αλέξανδρος Δελμούζος μάς μεταφέρει δύο περιστατικά που σχετίζονται με το Παρθεναγωγείο του Βόλου, που αποτυπώνουν το κλίμα του διωγμού των δημοτικιστών καλύτερα από ό,τι θα το κατάφερνα μια αναλυτική πραγματεία.

«Την Παρασκευή μού κοινοποίησαν την απόφαση του Συμβουλίου. Παρέδωκα το σχολείο, το κλείδωσαν και τα κλειδιά τα πήραν στη δημαρχία – ο αστυνόμος με ξαναφώναξε και πήγα στην αστυνομία από απόκεντρους δρόμους. Εκεί κοντά αντάμωσα ένα γκαρσόνι της μπύρας που συχνά του άφινα rouiboire. Το κοίταξα νομίζοντας πως θα με χαιρετήσει· με κοίταξε κατάματα: “ούζου μαλλιαρέ, μασόνε!”, φώναξε κ’ έφυγε. Στην αστυνομία μού σύστησαν να μη βγω από το σπίτι 5-6 ημέρες, γιατί δε μπορούν να εγγυηθούν για τη ζωή μου».⁵⁰

⁵⁰ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 231.

Και λίγο πιο κάτω, στην ίδια επιστολή:

«Για να φύγωμε, έπρεπε πάλι να περάσωμε από την πλατεία. Οι ξεναγοί ζήτησαν να μας ξεβγάλουν ως έξω, μικρά και μεγάλα παιδιά ακολουθούσαν: “ε, ε, οι μαλλιαροί! γιούχα η μαλλιαρίνα!” κλπ. και οι πέτρες έπεφταν απάνω μας βροχή. Κάποιος τα κυνήγησε, μα το πετροβόλημα εξακολουθούσε ως που απομακρυνθήκαμε εκτός βολής και φωνής».⁵¹

Η αλληλογραφία της Δέλτα με τον Δελμούζο είναι αποκαλυπτική για πολλά ζητήματα. Η ίδια τον θαυμάζει για τις παιδαγωγικές του θέσεις και τους νεωτερισμούς που εισήγαγε μαζί με τη διδασκαλία της δημοτικής στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο του Βόλου, το οποίο διηύθυνε. Την στενοχωρούν και την σοκάρουν οι συκοφαντίες και διώξεις που υφίσταται, που θα οδηγήσουν στο κλείσιμο του σχολείου και στη δίκη του Δελμούζου. Η Δέλτα θα του γράψει με αποτροπιασμό από τη Φρανκφούρτη στις 22 Νοεμβρίου / 5 Δεκεμβρίου 1911:

«Σε τι ανηθικότητα, άραγε, να έχει ξεπέσει, όχι ο κακόμοιρος, ο αμόρφωτος λαός, αλλά η κ ο ι ν ω ν ί α του Βόλου [...]. Μα είναι να τραβά κανείς τα μαλλιά του! Ενόμιζα πως οι βουλευτές μας είχαν το προνόμιο να κοπανίζουν αέρα και να λένουν σοβαρά τις μεγαλύτερες μωρίες, πως στη Βουλή μας όποιος μπαίνει νομίζει καθήκον του ν’ αφήνει το μυαλό του και τη συνείδησή του απ’ έξω· μα βλέπω με τρόπο πως δ ε ν είναι προνόμιο της Βουλής, αλλά του Ε λ λ α δ ι κ ο ύ, του θρέμματος των ελεεινών σχολείων μας, που λέτε και ζυμώνουν τα παιδιά με φθόνο και ανειλικρίνεια, με υποκρισία και με δειλία. Κακομοίρα Ελλάδα!».⁵²

Με τον Δελμούζο συζητεί επίσης σημαντικά ζητήματα που αφορούν τα έργα της. Το αλληγορικό έργο της Δέλτα *Παραμύθι χωρίς όνομα* ως γνωστόν θεωρήθηκε ότι γράφτηκε με αφορμή το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί το 1909 και στεκόταν κριτικά απέναντι σε πρόσωπα και καταστάσεις της σύγχρονης Ελλάδας, υποδείκνυε

⁵¹ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σσ. 232-233.

⁵² *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 253.

δε κυρίως στον διάδοχο Κωνσταντίνο να ταχθεί υπέρ της αναμορφωτικής προσπάθειας της επανάστασης του 1909.⁵³ Στην αλληλογραφία της εκφράζει τις επιφυλάξεις που είχε για την έκδοση του βιβλίου αυτού, καθώς εύκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί προπαγάνδα ενάντια στον θεσμό της βασιλείας. Πράγματι, στο ξεπεσμένο βασίλειο των Μοιρολάτρων, ο βασιλιάς Αστόχαστος έχοντας δίπλα του τη βασίλισσα Παλάβω και ανίκανους παλατιανούς, βασιλεύει δίχως πραγματικά να κυβερνά και η κατάσταση έχει ξεφεύγει από κάθε έλεγχο. Θα μπορούσε κανείς εύκολα να σκεφθεί ότι ο βασιλέας Γεώργιος βρίσκεται στο στόχαστρο. Ο Αλέξανδρος Δελμούζος συζητεί το ζήτημα μαζί της στην επιστολή της 14ης.12.1910. Αρχικά υμνεί τις αρετές του έργου και βλέπει σε αυτό την καθολικότητα των συμβόλων:

«[...] “εθνικό βιβλίο για μικρούς και μεγάλους”. Ε θ ν ι κ ό γιατί με χτυπητά χρώματα μας ζωγραφίζει την Ελλάδα κατακυλισμένη στο βυθό της διαφθοράς, έτσι που πονείς· κι’ ακόμα, γιατί στην ανάσταση των Μοιρολάτρων βλέπει καθέναν ν’ ανασταίνεται και παίρνει σάρκα τόνειρο της Ελληνικής ψυχής. Όπως και στο πρώτο [*Για την πατρίδα*] έτσι κ’ εδώ η εκτέλεση όλο κίνηση γοργή και δράση, χωρίς παραγεμίσματα και ασθενικούς ρομαντισμούς. [...]

Και από τα ονόματα ακόμη φαίνεται πως θέλετε να μας δώσετε ένα σύμβολο· η αφηρημένη ιδέα, η γεννημένη από τα πράγματα, να γίνει αισθητή, χειροπιαστή, πράξη. Και το κατορθώνετε έτσι που ο αναγνώστης ακολουθεί τον αντίθετο δρόμο: από τα πρόσωπα και τη δράση τους πηγαίνει στην ιδέα».⁵⁴

Ωστόσο στη συνέχεια της γράφει ξεκάθαρα τις σκέψεις του για τις αναγωγές στη σύγχρονη πραγματικότητα που μπορεί να κάνει ο αναγνώστης:

«Σας συμβούλευσαν να μην κυκλοφορήσει τώρα το βιβλίο και υποθέτω πως σκέφτηκαν έτσι: όσο κι’ αν είναι παραμύθι χωρίς όνομα, γενικό, κάνετε τον αναγνώστη να γυρεύει να το προσαρμόσει και στην ιδιωτική ακόμη ζωή του

⁵³ Έρη Σταυροπούλου (παρουσίαση – ανθολόγηση), «Πηνελόπη Σ. Δέλτα», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τόμ. ΙΑ΄, 1900-1914, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1998, σσ. 93-94.

⁵⁴ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 220.

παλατιού μας. Και το πιο σπουδαίο, αφού ζωγραφίζετε πως από το κεφάλι ενός τόπου εξαρτάται το χαντάκωμα ή η προκοπή του, δίνετε στον καθένα ένα μέτρο για να μετρήσει την αξία του βασιλιά μας και να ρίξει απάνου του και τις δικές μας αμαρτίες· στο μέλλοντα όμως βασιλιά δείχνετε το έργο του και με τι μέτρο θα μετρηθεί· έτσι το βιβλίο Σας είναι αντι Γ ε ω ρ γ ι κ ό τ α τ ο και μαζί και φιλοβασιλικώτατο. Τώρα, αν επιτρέπουν οι σημερινές περιστάσεις να κυκλοφορήσει ή όχι, δεν το ξέρω. Υποθέτω –απλή υπόθεση είναι– πως αν βγει έξω, θα κατασχεθεί».⁵⁵

Οι σκέψεις του Δελμούζου πράγματι αποτυπώνουν με ειλικρίνεια και σύνεση τη λογική και το αίσθημα του μέσου Έλληνα, ενώ παράλληλα δηλώνουν προστατευτική διάθεση απέναντι στη φίλη του. Απαντώντας του στις 27 Δεκεμβρίου 1910/ 9 Ιανουαρίου 1911 η Δέλτα διευκρινίζει πως στόχος της δεν είναι το πρόσωπο του βασιλιά, αλλά οτιδήποτε ανήθικο και όνειρό της να εμπνεύσει τον νέο Έλληνα να βαδίζει προς το υψηλό του πεπρωμένο:

«Το βρίσκετε “αντιΓεωργικώτατο”, αν και φιλοβασιλικώτατο, και υποθέτετε πως σαν κυκλοφορήσει θα κατασχεθεί. Και το έγραψε και η “Ακρόπολις” στο φύλλο της των 16 Δεκεμβρίου: “Ο Βασιλεύς Αστόχαστος συμβολίζει άραγε στο Παραμύθι τον Βασιλέα Γεώργιον;” Πολύ λυπήθηκα που το παίρνει κανείς έτσι· όπως λέτε, είναι άδικο να φορτώνουμε στον συνταγματικό μας Βασιλέα όλες τις δικές μας αμαρτίες· και είναι πρόστυχο και ανήθικο· όχι, σκοπός μου δεν ήταν καθόλου να αγγίξω τη Βασιλεία. Ο Αστόχαστος είναι το σιχαμένο καθεστώς, και το Βασιλόπουλο ο νέος Έλληνας, όπως θα τον ήθελα, εκείνος που θα ζητήσει μέσα του να βρει τη δύναμη ν’ αναγεννηθεί, όχι έξω, όχι ρίχνοντας στον ένα και στον άλλο τις δικές του τις ίδιες τις αμαρτίες. – Το βιβλίο βγήκε, να δούμε τώρα τι θα γίνει».⁵⁶

Ο Δελμούζος είχε κάθε λόγο να προειδοποιεί και να προσπαθεί να προστατέψει τη φίλη του, ωστόσο ακόμη και στις μέρες μας το βιβλίο φαίνεται να

⁵⁵ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 221.

⁵⁶ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σσ. 222-223.

μην έχει χάσει διόλου την επικαιρότητά του, αν αναλογιστούμε τη δύσκολη κατάσταση της σύγχρονης Ελλάδας.

Όταν κυκλοφόρησε το μυθιστόρημα *Για την Πατρίδα* γνώρισε ευμενή υποδοχή. Οι επιστολές που της στέλνουν ο Αλ. Πάλλης, ο Κ. Παλαμάς, ο Αργ. Εφταλιώτης, ο Μ. Τριανταφυλλίδης και ο Αλ. Δελμούζος είναι εγκωμιαστικές, αναγνωρίζοντας τη δύναμη της πλοκής, την ακρίβεια των γεγονότων και το πατριωτικό της αίσθημα. Ωστόσο (με πρώτη αφορμή αυτό το βιβλίο και αργότερα και το βιβλίο *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου*) πολλοί μελετητές κατηγόρησαν την Πηνελόπη Δέλτα ότι ο θαυμασμός για τον ισχυρό ηγέτη απηχεί νιτσεϊκές αντιλήψεις, ενώ από κάποιους άλλους θεωρήθηκε ακραία εθνικιστική η τάση να προβάλλεται η (ελληνική) φυλετική υπεροχή και να περιγράφονται οι Βούλγαροι ως φοβεροί εχθροί των Ελλήνων μέσα στους αιώνες. Ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης τής γράφει απερίφραστα τον Αύγουστο του 1910:

«Μιλούσα γιαυτό και γιάλλα με το Γληνό και σχετικά με το βιβλίο σας έχει τη γνώμη ότι η θεμελιώδης ιδέα του, ο αγών στους Βουλγάρους (εννοώ το *Για την πατρίδα*) είναι στραβή κι α ν τ ι π α ι δ α γ ω γ ι κ ή, δηλαδή ένα βιβλίο για σημερινά ελληνόπουλα δεν πρέπει να καλλιεργή τέτοιες ιδέες, αφού ανήκουν κι αυτές στα ψεύτικα ιδανικά της σημερινής κοινωνίας. Δεν μπορώ να εκταθώ εδώ περισσότερο. Του είπα να σας γράψω. [...] Γλώσσα, προγονισμός, θέση μας προς τους αρχαίους, προς τους γείτονες, παρελθόν και μέλλον, για όλα έχομε στραβωμένα ιδανικά».⁵⁷

Πράγματι, η Δέλτα επικρίθηκε αρκετά για τον έντονο τρόπο που πρόβαλλε το μίσος εναντίον των Βουλγάρων, όπως και για τις σκηνές ωμής βίας που περιγράφει στα έργα της. Ο Δημήτρης Γληνός και ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης συμφωνούν ότι από ιδεολογική σκοπιά είναι «αντιπαιδαγωγικός» (οξύς χαρακτηρισμός!) ο τρόπος που παρουσιάζονται στα παιδιά οι γείτονές μας, ενώ η προγονολατρεία είναι σε έναν βαθμό επικίνδυνη. Παρόμοιες φωνές θα ακουστούν και αργότερα για το έργο της Πηνελόπης Δέλτα, όπως ο επικριτικός λόγος του Μ. Μ. Παπαϊωάννου.⁵⁸ Ο Χάρης

⁵⁷ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 328.

⁵⁸ Μ. Μ. Παπαϊωάννου, «Πηνελόπη Σ. Δέλτα (1874-1941)», *Από τον Ψυχάρη στο Γληνό*, εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1986, σσ. 66-71.

Σακελλαρίου στο βιβλίο του θα παρουσιάσει τόσο θετικές όσο και αρνητικές κρίσεις για το έργο της.⁵⁹ Ο Αντώνης Δελώνης, γράφοντας για τον ρόλο της ιδεολογίας στο έργο της Πηνελόπης Δέλτα,⁶⁰ απαντά στις αιτιάσεις για «υπερεθνικιστική ιδεολογία» και «αντιβουλγαρικό μένος». Θα προσεγγίσει με νηφαλιότητα το ζήτημα, τοποθετώντας το έργο της Δέλτα στο ακριβές ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής στην οποία γράφτηκε. Η Ελλάδα του 1897 είχε υποστεί μια ταπεινωτική ήττα, ενώ το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό κλίμα της εποχής ήταν ιδιαίτερα ασταθές, έτσι οι Έλληνες είχαν ανάγκη από ένα νέο όραμα για να ορθοποδήσουν και πάλι. Από την άλλη, το πρόβλημα της δράσης των επαναστατικών βουλγαρικών ομάδων (κυρίως 1900-1908) που είχαν ως στόχο τον αφελληνισμό της Μακεδονίας ήταν υπαρκτό και η Πηνελόπη Δέλτα ζούσε στον κοινωνικό περίγυρο του Ίωνα Δραγούμη και του Παύλου Μελά, που εξέφραζαν την ιστορική συνείδηση του έθνους. Αξίζει να σημειώσουμε επίσης ότι η Αλεξάνδρα Ζερβού στη σημαντική μελέτη της για το *Παραμύθι χωρίς όνομα* θα διατυπώσει την καίρια άποψη ότι το έργο της Δέλτα πρέπει να το δούμε συγκριτικά με τα σύγχρονά της ευρωπαϊκά παιδικά βιβλία, τα οποία διαπνέονταν από «κραυγαλέο εθνικισμό και φοβερό μίσος».⁶¹

Εξετάσαμε παραπάνω την επίδραση των νεότερων δημοτικιστών στις γλωσσικές αναζητήσεις και στις παιδαγωγικές απόψεις της Πηνελόπης Δέλτα. Αξίζει ωστόσο να υπογραμμίσουμε την ιδιαίτερη επίδραση που είχε στη σκέψη και στο έργο της Δέλτα ο κορυφαίος γλωσσολόγος Μανόλης Τριανταφυλλίδης. Στις επιστολές που ανταλλάσσουν είναι φανερός ο φιλικός και ο πνευματικός δεσμός που τους συνδέει. Ο Τριανταφυλλίδης κρατήθηκε μακριά από τις ακρότητες του Ψυχάρη και εισήγαγε τη νεοδημοτική που επικράτησε μέχρι σήμερα και που υιοθέτησε ακολουθώντας τον και η ίδια η Πηνελόπη Δέλτα. Η Δέλτα πάντοτε πρόσεχε τις λεπτομερείς παρατηρήσεις και διορθώσεις που της κάνει για τη γλώσσα των έργων της και τις αξιοποιούσε με τον καλύτερο τρόπο. Συχνά φροντίζει να επιλέγει έναν γλωσσικό τύπο, στοχεύει στην ορθότερη ορθογραφική εκδοχή ανάλογα με τις υποδείξεις αυτού

⁵⁹ Χάρης Σακελλαρίου, *Πηνελόπη Δέλτα. Η ζωή, οι έρωτες, το έργο της*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.

⁶⁰ Αντώνης Δελώνης, «Τέχνη και Ιδεολογία στο έργο της Πηνελόπης Δέλτα», περ. *Διαδρομές* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 16 (Χειμώνας 1989), σσ. 292-295.

⁶¹ Αλεξάνδρα Ζερβού, *Λογοκρισία και αντιστάσεις στα κείμενα των παιδικών μας χρόνων. Ο Ροβινσώνας, η Αλίκη και το Παραμύθι χωρίς όνομα: Ανάγνωση από μια ενήλικη*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1992.

του γλωσσικού «μέντορά» της. Η αλληλογραφία τους μένει άψευστος μάρτυρας της επιμέλειας της αγωνίας και της φροντίδας της, όταν του γράφει, π.χ. στις Μαΐου 1910 για το έργο *Παραμύθι χωρίς όνομα*, από το οποίο του έχει στείλει δοκίμια:

«Φίλε Κύριε Τριανταφυλλίδη, εγώ έγραφα “πρωτότερα”, βλέπω στη σελίδα 87 τυπωμένο “προτύτερα” και με μολύβι διορθωμένο από σας “πρωτότερα”. Και όμως σεις ο ίδιος μου το διορθώσατε στο χειρόγραφο και το γράψατε “προτύτερα” αν θυμούμαι καλά [...]. Πολύ σας παρακαλώ γράψετε μου τι να βάλω; στην Α διόρθωση άφησα “προτύτερα” [...], αν είναι ανάγκη στη Β διόρθωση θα το διορθώσω».⁶²

Ορθογραφικές απορίες και εμμονή στη λεπτομέρεια. Χαρακτηριστική εικόνα της προσπάθειας της Πηνελόπης Δέλτα να αποκομίσει από τη γραπτή επικοινωνία της με τους φίλους της και κορυφαίους δασκάλους του δημοτικισμού τα πιο σοφά διδάγματα, που θα την βοηθήσουν να βελτιστοποιήσει τη γλωσσική της έκφραση, με σκοπό να παραδώσει όσο το δυνατόν τελειότερα έργα στα παιδιά και στο ελληνικό έθνος.

⁶² *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 325.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:

Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ Σ. ΔΕΛΤΑ ΜΕ ΠΕΖΟΓΡΑΦΟΥΣ ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΕΣ

3.1 Κωστής Παλαμάς

Ο Κωστής Παλαμάς (1859-1943) δεν λατρεύτηκε μόνο ως ποιητής από τους συγχρόνους του και τους μεταγενέστερους Έλληνες, αλλά και ως σημαντικός ηγέτης της πνευματικής ζωής του ελληνικού έθνους. Στο εκτεταμένο έργο του Παλαμά κυριαρχεί ο έμμετρος λόγος αλλά και η κριτική (άρθρα, μελέτες και δοκίμια). Ο Παλαμάς κατάφερνε να μετουσιώνει σε στίχους όλες τις πνευματικές αναζητήσεις της εποχής του. Οι σωζόμενες επιστολές που αντάλλαξε με την Πηνελόπη Δέλτα, τριάντα τρεις τον αριθμό (εικοσιτέσσερις του ποιητή, εννέα της Δέλτα), καλύπτουν πολλά ζητήματα και φωτίζουν πτυχές του έργου και των δύο.

Οι πιο πολλές και οι πιο πολυσέλιδες επιστολές αφορούν στα πρώτα έργα της Δέλτα, που του τα έστελνε από τη Φρανκφούρτη για να της γράψει τη γνώμη του. Ο Παλαμάς ασχολείται με πολλή προσοχή μαζί τους και της γράφει για αυτά με τρόπο διεξοδικό. Οι παρατηρήσεις αυτές γίνονται συχνά αφορμή για την πραγμάτευση ευρύτερων θεμάτων για τη λογοτεχνία και την αισθητική, για τις γλωσσικές επιλογές και την πνευματική ζωή του τόπου.

Οι επιστολές του Παλαμά φανερώνουν κάποια στοιχεία της προσωπικότητάς του που δεν είναι φανερά στο εκδεδωμένο έργο του. Μας εντυπωσιάζει η υπέρμετρη ευγένειά του, η υπομονή του να εξηγεί, ο αναλυτικός τρόπος που υιοθετεί και η πληθώρα παραδειγμάτων με τα οποία προσπαθεί να στηρίξει κάθε επιχείρημά του. Κάποτε η ταπεινοφροσύνη του φαντάζει στα μάτια μας υπερβολική. Γράφει αναφερόμενος στον εαυτό του: «το όνομα ενός ανθρώπου ήσυχου και κρυμμένου σαν εμένα»,⁶³ «καθώς είμαι άμαθος από κόσμο και άχαρος»,⁶⁴ «με συγκατάβαση για τον

⁶³ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 41.

⁶⁴ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 49.

ταπεινό ποιητή»⁶⁵ κ.λπ. Σκεπτόμαστε βέβαια ότι ο τρόπος του οφείλεται στην αβρότητα που θεωρεί σωστό να υιοθετεί απέναντι σε μια κυρία, τόσο υψηλής μάλιστα πνευματικής στάθμης όσο η Πηνελόπη Δέλτα.

Η αισθητική απόλαυση από την ανάγνωση της αλληλογραφίας της Δέλτα με τον Παλαμά είναι υψηλή. Είναι πλήθος οι λεπτομέρειες που μαθαίνουμε για τα έργα της Δέλτα, αλλά και για την έμπνευση του ποιητή για σημαντικές ποιητικές συνθέσεις. Ας ξεχωρίσουμε όμως την παρότρυνση του Παλαμά για τον τρόπο που πρέπει η Δέλτα να καλλιεργήσει τη γλώσσα της. Της γράφει στην επιστολή της 11ης Σεπτεμβρίου 1910:

«Να μελετήσετε προσεχτικά κείμενα δημοτικιστών συγγραφέων, του ίδιου του Εφταλιώτη, του Ψυχάρη, του Πάλλη, δεν ξέρω τίνος αλλού, που προσέχουνε στο η χ ο λ ο γ ι κ ό μέρος της δημοτικής· τα γλωσσικά σας ψεγάδια είναι δηλαδή πιο πολύ γραμματικά. Τίποτε άλλο· έχετε κάτι ανακολουθίες στο μεταχείρισμα της δημοτικής. Αλλού μεταχειρίζεστε τύπους και ήχους, και κατασκευάζετε το λόγο σας όλως διόλου προοδευτικά, κι αλλού είστε συντηρητική, ενώ η τάξη θα απαιτούσε να είσατε κι αυτού όμοια προοδευτική, καθώς θα το απαιτούσε η γλωσσική, να πούμε, λογική και αρμονία.

[...] η γλώσσα του *Παραμυθιού* είναι γνήσια δημοτική, με ζωή και με αφέλεια κατά γενικώτατο κανόνα· γλώσσα, αντλημένη, πρώτ' απ' όλα, με τη χάρη του ασυνείδητου, από την καρδιά μας κι από το αίμα μας, που ευτυχώς απομένουνε ρωμαϊκά, και με όλα της ρωμιοσύνης τα φράγκικα πασαλείμματα».⁶⁶

Η ίδια η Δέλτα θυμάται ότι τα βιβλία που διάβαζε στην παιδική της ηλικία ήταν ξένα, γιατί δεν υπήρχαν βιβλία για παιδιά στην ελληνική γλώσσα. Ήταν φυσικό τα βιβλία αυτά να αντικατοπτρίζουν έναν τρόπο ζωής που δεν είχε καμία σχέση με τα ελληνικά ήθη και τη νοοτροπία μας.⁶⁷ Ο στόχος της λογοτεχνικής της δημιουργίας είναι να διαπαιδαγωγήσει τα Ελληνόπουλα με έργο πραγματικά ελληνικό, να τα

⁶⁵ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 50.

⁶⁶

⁶⁷ *Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Γ' Πρώτες Ενθυμήσεις*, ό.π., σσ. 27, 144-145.

βοηθήσει να συνειδητοποιήσουν το υψηλό πεπρωμένο της φυλής τους. Στις *Πρώτες Ενθυμήσεις* κάνει λόγο γι' αυτό απερίφραστα:

«Για μας τους ξενιτεμένους, ό,τι ελληνικό ήταν άγιο και ιερό. “Έλληνας” για μας ήταν κάτι το ανώτερο, το εξαιρετικό, το λαμπρό, το αξιολάτρευτο. Πώς μπορούσε να αγαπά ο θεός τα βουνά της Ελλάδας χωρίς ν’ αγαπά και τους Έλληνες; Πώς μπορούσε να ξεχωρίζει τα δυο αυτά αχώριστα;

Χρόνια αργότερα, πολλά χρόνια αργότερα, ξανάκουσα την ίδια σκέψη. Και πάλι πόνεσα βαθιά και καταπολέμησα σ’ αγαπημένη ψυχή το χωρισμό αυτό. Και πέρασαν και άλλα χρόνια, και κατάλαβα λόγια και σκέψη, κ’ ένιωσα τρίςβαθα την έννοια. Κ’ έσφιξα δόντια και ψυχή για να μη δεχθώ κ’ εγώ το χωρισμό φυλής και χρώματος, να μην ομολογήσω πως εκφυλίστηκε η φυλή ενώ στέκουν ακέραια και κλασικά τα λαμπρά της βουνά, πως προστυχέσαμε και ξεπέσαμε και μικρέναμε».⁶⁸

Στις επιστολές που ανταλλάσσει με λογοτέχνες συχνά σχολιάζεται η έλλειψη εκπαιδευτικών αλλά και ψυχαγωγικών βιβλίων για παιδιά. Ομολογεί ότι αυτό που την ώθησε να γράψει ήταν η αίσθηση του χρέους προς τα Ελληνόπουλα. Εξομολογείται λοιπόν στον Παλαμά, όταν του στέλνει το *Παραμύθι χωρίς όνομα*:

«μα έχομε τέτοια έλλειψη βιβλίων για παιδιά που αποφάσισα να πάρω τη βουτιά, χωρίς καμιάν απαίτηση να γράψω διήγημα που να έχει αξία, αλλά μόνο να κάμω κάτι Ε λ λ η ν ι κ ό, με Ελληνικές ιδέες σ’ Ελληνικό περιβάλλον».⁶⁹

Η ίδια δεν κρύβει ούτε συγκαλύπτει τον διδακτικό της στόχο, αντιθέτως κάνει ό,τι μπορεί για να διαπαιδαγωγηθούν σωστά τα παιδιά των Ελλήνων και ως ενήλικες να γίνουν αντάξιοι μεγάλης πατρίδας. Με το έργο της προβάλλει υψηλές ηθικές αξίες, πρότυπα ζωής και συμπεριφοράς προς μίμηση: Αγάπη για την πατρίδα, πίστη στον βασιλιά και στους ανωτέρους, συμμόρφωση στο ηθικό χρέος, εντιμότητα και υποταγή στο καθήκον.

⁶⁸ *Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Γ’ Πρώτες Ενθυμήσεις*, ό.π., σ. 93.

⁶⁹ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 22.

Ωστόσο, δεν θεωρεί ότι τα γραφόμενά της έχουν υψηλή λογοτεχνική αξία. Ως πρώτο ζητούμενο θέτει τον διδακτικό-παιδαγωγικό χαρακτήρα του έργου της. Η ίδια σε επιστολή προς τον Παλαμά της 19/2.5.1911 γράφει με μεγάλη μετριοφροσύνη:

«[...] αλλά τα παίρνετε πολύ στα σοβαρά, τα βιβλία μου, όταν τα κρίνετε σαν έργα φιλολογικά [...]. Εγώ πάλι ένα μόνον σκοπό έχω, να μάθει το παιδί που θα το διαβάσει την ιστορία του και νομίζω πως η μόνη αξία του βιβλίου αυτού, αν έχει και καμιά αξία, είναι που ακολουθώ πιστά ως την υπερβολή ίσως, τα ιστορικά γεγονότα, πράμα που με έβαλε δυο τρεις φορές σε μεγάλη δυσκολία για να τελειώσω και το διήγημα· τα φανταστικά μου πρόσωπα είναι εκεί μόνο και μόνο για να γίνει μια πλοκή που να κεντήσει την περιέργεια του παιδιού. Μη μου ζητάτε φιλολογικά προτερήματα, δεν τα έχω! Κάμνω τα δυνατά μου να πω του Ελληνόπαιδου μερικά ιστορικά γεγονότα που δεν μπορεί να μάθει αλλού· δεν έχω όμως τα προσόντα που χρειάζονται για να μπορέσω να βγάλω έργο με καμιά αξία· αν είχαμε καλά βιβλία παιδικά, ποτέ δε θα τολμούσα να γράψω· μα στην έλλειψη που έχομε, λέγω πως και αυτά καλύτερα είναι παρά τίποτα».⁷⁰

Η εποχή της ένδοξης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας εμπνέει και τους δυο, γιατί οι σχετικές αναφορές στο έργο τους μπορούν να εμψυχήσουν στους Έλληνες πίστη στα ιδανικά και στο όραμα ενός λαμπρού και ένδοξου μέλλοντος για την ελληνική φυλή. Η Έρη Σταυροπούλου σημειώνει:

«Χαρακτηριστικό για το πνεύμα της εποχής, όπως αντανακλάται στη λογοτεχνία, είναι ότι το μυθιστόρημα *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου* τελειώνει ακριβώς εκεί που αρχίζει το, δημοσιευμένο μόλις ένα χρόνο πριν, μεγάλο ποίημα του Παλαμά *Η φλογέρα του βασιλιά*, που εκφράζει ανάλογη εθνική έξαρση».⁷¹

⁷⁰ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σσ. 42-43.

⁷¹ Έρη Σταυροπούλου (παρουσίαση – ανθολόγηση), «Πηνελόπη Σ. Δέλτα», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τόμ. ΙΑ', 1900-1914, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1998, σ. 90 σημ. 12.

Ο Παλαμάς και η Δέλτα μοιράζονται λοιπόν το ίδιο όραμα για μια μεγάλη, ένδοξη πατρίδα, με πολίτες αντάξιους του αρχαίου και του βυζαντινού κλέους της. Οι επιστολές που αντάλλαξαν, καλύπτοντας πλήθος σημαντικών αισθητικών, λογοτεχνικών και εθνικών ζητημάτων, θα μένουν για τις μελλοντικές γενιές τεκμήρια των κοινών τους στόχων και του κοινού τους οράματος.

3.2 Αργύρης Εφταλιώτης

Ο Αργύρης Εφταλιώτης (1849-1923), όπως και οι περισσότεροι από τους πρώτους δημοτικιστές, έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στο εξωτερικό. Στην Ελλάδα ερχόταν μόνο για μικρά διαστήματα. Όταν άρχισε να αλληλογραφεί με την Δέλτα, ο Εφταλιώτης κόντευε τα εξήντα του χρόνια. Διέθετε υψηλό κύρος στον κύκλο των δημοτικιστών και έχαιρε της αποδοχής του Ψυχάρη για το γλωσσικό του αισθητήριο. Η συμβολή του στη διαμόρφωση της δημοτικής γλώσσας θεωρείται σήμερα σημαντική. Η Πηνελόπη Δέλτα στο πλήθος των επιστολών που ανταλλάσσουν σέβεται ιδιαίτερα τη γνώμη του και του θέτει διαρκώς ερωτήματα για τη γλώσσα. Ο Εφταλιώτης με τη σειρά του υμνεί σε διθυραμβικό τόνο το έργο της Δέλτα. Ήδη στις 10 Μαΐου 1910, με αφορμή την ανάγνωση χειρόγραφου τμήματος από το μυθιστόρημα που θα εκδιδόταν αργότερα (1911) με τον τίτλο *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου*, γράφει:

«Είστε η πρώτη στη φιλολογία μας που πήρε το απονεκρωμένο υλικό της μεγάλης Βυζαντινής Ιστορίας και το ζωντάνεψε. Μεγάλη τιμή σας, και μεγάλο μας καμάρι. Κανένα δικό μας δεν μπορώ να θυμηθώ, μήτε άντρα, μήτε γυναίκα, που μας έβγαλε, ας είναι κι από μακριά, τέτοια έργα που να παίρνουν τα δραματικά σημεία της ιστορίας μας με τόση ψυχολογία και τέχνη, και να τους δίνουν τέτοια ζωντανάδα και τέτοιο σπαρτάρισμα. Με σάρκα, με δύναμη, με χρώμα, με κίνηση, με όλες τις ομορφιές και μ' όλους τους πόνους της ζωής.

Κατέχετε το μεγάλο και βαθύ μυστικό της ιστορικής μυθιστοριογραφίας σε τέτοιο βαθμό, που κατά την ταπεινή μα και ειλικρινή μου γνώμη, ξεπερνάτε πολλούς ξένους που έβγαλαν πιο τεχνικά ίσως, όμως άψυχα και κρύα ιστορικά μυθιστορήματα».⁷²

Ωστόσο, στην ίδια επιστολή που γράφει αυτούς τους επαίνους, θα διατυπώσει και μια παρατήρηση, που συμβολίζει τον πυρήνα της ένστασής του για τον ωμό

⁷² *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 146.

τρόπο που περιγράφονται στα μυθιστορήματα της Δέλτα τα βασανιστήρια και οι θανατώσεις: «Η περιγραφή της σφαγής ίσως καλό να μετριάζότανε λιγάκι, π.χ. των παιδιών το πέταγμα στους τοίχους. Τόσο φοβερό κι απάνθρωπο, που φέρνει φρικίαση».⁷³

Στην ίδια παρατήρηση θα επανέλθει περισσότερο από έναν χρόνο αργότερα, στις 19 Σεπτεμβρίου 1911, όταν πλέον κρατά στα χέρια του εκδεδωμένο το μυθιστόρημα *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου*:

«Ως τόσο είναι μερικά πράματα που η λογοτεχνία δεν τα σηκώνει, κ' ένα είναι εκείνο το παραπολύ ρεαλιστικό μυαλοσκόρπισμα του παιδιού. Σας το είπα και τότες, μα δε μ' ακούσατε. Ας είναι.

Άλλο, πολύ σοβαρώτερο κατά την ταπεινή μου γνώμη, που δικαιολογείτε τον πολιτικό σκοπό [...] της θεοβάρβαρης πράξης του Βασιλείου στα Ρωμιόπουλα».⁷⁴

Είναι γεγονός ότι πολλοί μελετητές εκφράστηκαν αρνητικά για την ωμή περιγραφή της βίας στο έργο της Πηνελόπης Δέλτα, καθώς και για τον τρόπο που προβάλλεται η φυλετική υπεροχή των Ελλήνων. Το φαινόμενο αναλύεται στο προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας αυτής, όπου εξετάζεται η αλληλογραφία της Δέλτα με εκπροσώπους του δημοτικισμού, μιας και ο Δημήτρης Γληνός και ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης θεωρούσαν επίσης ότι από ιδεολογικής απόψεως είναι εντελώς λανθασμένος ο τρόπος που παρουσιάζονται οι γείτονες Βούλγαροι. Εδώ οι ενστάσεις του Εφταλιώτη φαίνεται να διατυπώνονται περισσότερο από σκοπιά αισθητική και λιγότερο ιδεολογική.

Ο Εφταλιώτης έκανε πολλές παρατηρήσεις στη Δέλτα για τους γλωσσικούς τύπους που χρησιμοποιούσε. Είναι αλήθεια ότι στα πρώτα βιβλία της, τουλάχιστον, είχε τη βοήθειά του, καθώς και του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, για την «εξομάλυνση» της γλώσσας τους. Ωστόσο η Δέλτα είχε τη δική της ισχυρή άποψη για τη χρήση της γλώσσας, την οποία, όπως είδαμε, δεν δίσταζε να εκφράζει με σαφήνεια ακόμη και στους πιο ακραίους δημοτικιστές, όπως ο Ψυχάρης. Στην επιστολή της 1ης

⁷³ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 146.

⁷⁴ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 190.

Ιανουαρίου 1910 θα αναπτύξει και στον Εφταλιώτη τον συλλογισμό της για τη χρήση της γλώσσας, και συγκεκριμένα για τον τρόπο που χρησιμοποιεί η ίδια τη δημοτική:

«Ξέρω πως στη γλώσσα δεν κρατώ κανόνες, μα τι να κάμω; είνε τόσο λίγο κανονισμένη και δε συνήθισε το αυτί μου [...] τους κανόνες του Κ^{ου} Ψυχάρη που μου φαίνονται κάποτε αποκλειστικοί και ξένοι όσο και οι κανόνες της καθαρεύουσας· γι' αυτό γράφω όπως μιλώ, απαράλλακτα! Γι' αυτό γράφω «για», «μιλώ», «προφταίνω» και άλλα, και όμως γράφω και «ήδη», «αναφώνησα», «απειλητικά» και χίλιες άλλες που δεν είνε λέξεις λαϊκές, γιατί ο λαός δεν τις χρειάζεται αφού δεν τις εννοεί, μα που μας είνε απαραίτητες για να πούμε τα δικά μας αισθήματα και τις σκέψεις μας, που είνε κάπως λιγότερο απλοϊκές από του χωριάτη που ξέρει μόνο τη ζωή του χωριού του.

Έπειτα σας ομολογώ πως σ κ ο π ό ς μου δεν είνε να διορθώσω εγώ τη γλώσσα· ούτε θα μπορούσα και αν το ήθελα· η δημοτική για μένα, είνε όπλο· σκοπός μου είνε να μιλήσω στα παιδιά μας για κάτι πράγματα που δεν τους λένε τα Ελληνικά αναγνωσματάρια που βλέπω στα χέρια των παιδιών μου π.χ. και που ε ί ν ε στα Royal Readers και στα περισσότερα ξενικά βιβλία, ιδέες ευγενικές, όνειρα μεγαλείτερα, ιδανικά έμορφα. Με τη δημοτική, το παιδί ακούει και νοιώθει την ι δ έ α, δε σταματά στη λ έ ξ η· γι' αυτό τους γράφω τη δημοτική».⁷⁵

Είδαμε ότι ο Εφταλιώτης είναι από τους επιστολογράφους που εξέφρασαν με τον πιο θερμό τρόπο τον θαυμασμό τους για το έργο της Πηνελόπης Δέλτα. Πέρα από τις ενστάσεις που περιγράψαμε παραπάνω για την ωμή περιγραφή βιαιοτήτων, ο ενθουσιασμός με τον οποίο υμνεί ο Εφταλιώτης τις αρετές των βιβλίων της φίλης του είναι μια από τις περιπτώσεις που θα μπορούσαν να μας κάνουν να αναρωτηθούμε αν η αγάπη και τα φιλικά αισθήματα των επιστολογράφων θα τους παρέσυραν σε υπερβολικούς επαίνους χωρίς ουσιαστικό αντίκρισμα. Η προσεκτική ανάγνωση των επιστολών του Εφταλιώτη εξουδετερώνει όμως κάθε τέτοια υπόνοια. Βλέπουμε λοιπόν ότι, πέρα από τις υποδείξεις που αναφέραμε παραπάνω, ο Εφταλιώτης δεν διστάζει να διατυπώσει και κατηγορηματικές επικρίσεις.

⁷⁵ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σσ. 126-127.

Στην επιστολή της 24ης Ιουνίου 1910 της γράφει κοφτά για την επιρροή της καθαρεύουσας και των ξενισμών που πρέπει, κατά τη γνώμη του, να εξαλειφθούν από τον γραπτό και προφορικό λόγο των Ελλήνων: «Φράσες σαν τη: “δεν είχε πια συναίσθηση των πράξεών της” *πρέπει να πεταχτούνε*».⁷⁶ Και στην αμέσως επόμενη επιστολή του, την 1η Ιουλίου 1910, επανέρχεται με μια ιδιαίτερα αυστηρή κρίση για την ίδια «ξενότροπη» φράση:

«Η φράση “δεν είχε πια τη συναίσθηση των πράξεών του” εκεί που την έβαλετε, δεν έχει μήτε ποίηση, μήτε πλαστικότητα, μήτε τέλος το χαρακτήρα που απαιτεί η περίπτωση. Είναι φράση πεζή, της ντουζίνας, δημοσιογραφική, άνοστη. Γ ι’ α υ τ ό είπα πως πρέπει να πεταχτή.

Είναι και ξενότροπη, δηλαδή καθαρεύουσα. Τέτοιες πεζές ανακατοσούρες είναι γεμάτη όλη η καθαρεύουσα. Κ’ εμείς πάλε που συνηθίσαμε πολλές τέτοιες μπόσικες φρασούλες θαρρούμε πως φταίγει η εθνική γλώσσα που δεν τις χωνεύει και δε θέλει να τις εκφράση».⁷⁷

Το πλήθος των επιστολών που αντάλλαξαν ο Εφταλιώτης και η Πηνελόπη Δέλτα δείχνουν τον αγώνα και την αγωνία και των δύο για την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας και παράλληλα είναι μάρτυρες μιας αγνής φιλίας.

⁷⁶ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 152. Η υπογράμμιση δική μου.

⁷⁷ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 152.

3.3 Στράτης Μυριβήλης

Ο Στράτης Μυριβήλης (1890-1969) ήταν ένας από τους σημαντικότερους πεζογράφους της Γενιάς του '30. Πρωτοεμφανίστηκε στα γράμματα το 1915, με τα διηγήματα *Κόκκινες ιστορίες*. Η πρώτη περίοδος του έργου του είναι εμπνευσμένη από το παρόν ή το άμεσο παρελθόν, τη ζωή στη Μυτιλήνη και κυρίως τις εμπειρίες του από τον πόλεμο. Αποκορύφωση της έκφρασης του αντιπολεμικού πνεύματος είναι το μυθιστόρημα *Η ζωή εν Τάφω* (1924). Αυτή η περίοδος ολοκληρώνεται το 1932 με το μυθιστόρημα *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια*, βιβλίο που λογοκρίθηκε από το καθεστώς του Μεταξά.

Τόσο ο Μυριβήλης όσο και η Πηνελόπη Δέλτα περιγράφουν με απίστευτο ρεαλισμό την ωμή βία του πολέμου, ο Μυριβήλης ωστόσο φαίνεται να επιθυμεί περισσότερο με αυτόν τον τρόπο να περάσει ένα αντιπολεμικό μήνυμα στον αναγνώστη, καθώς προκαλεί τον αποτροπιασμό του για τον πόλεμο. Αντιθέτως η Δέλτα φαίνεται να στοχεύει περισσότερο στην προβολή του ιερού σκοπού, στη διάσωση της πατρίδας από τους κινδύνους και στην ένδοξη πορεία της ελληνικής φυλής.

Οι δυο τους συναντιούνται «δι' αλληλογραφίας» για πρώτη φορά το 1930. Η Δέλτα του γράφει από το Λονδίνο την 1η Αυγούστου του 1930 χωρίς να τον γνωρίζει προσωπικά.⁷⁸ Αφορμή για αυτό στάθηκε η ανάγνωση του βιβλίου του Μυριβήλη *Η ζωή εν Τάφω*, το οποίο την ενθουσίασε. Ομολογεί πως της έκανε εντύπωση η δύναμή του, αλλά και η ποιητικότητα που αποπνέει. Παραθέτει τα λόγια του Ελευθερίου Βενιζέλου για το βιβλίο, ο οποίος της εμπιστεύθηκε ότι το θεωρεί «εφάμιλλο του βιβλίου του Remarque, ίσως και δυνατότερο».⁷⁹ Πρόσθεσε μάλιστα ότι «Αν ήταν γραμμένο σ' άλλη γλώσσα, θα είχε γίνει επίσης γνωστό σαν του Remarque. Αλλά το διαβάζουμε μερικές χιλιάδες Έλληνες και το ξέρομε μεταξύ μας».⁸⁰ Αναφέρεται βέβαια στο εμβληματικό αντιπολεμικό έργο του E. M. Remarque *Ουδέν Νεώτερον από το Δυτικό Μέτωπο* (1929).

⁷⁸ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σσ. 379-381.

⁷⁹ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 379.

⁸⁰ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 380.

Στη συνέχεια η Δέλτα προβαίνει σε σύγκριση των δύο βιβλίων. Δεν διστάζει να ομολογήσει ότι βρίσκει τον Remarque πιο αντικειμενικό από τον Μυριβήλη και πιο απλό, καθώς δεν τα βάζει με τους βαθμοφόρους που στέλνουν τους απλούς στρατιώτες στη σφαγή, καταλαβαίνοντας ότι κι αυτοί κάνουν απλώς το καθήκον τους. Βρίσκει όμως το βιβλίο του Μυριβήλη πιο βαθύ από του Remarque, γιατί αυτός είναι πιο καλλιεργημένος, έχει σκεφθεί κι έχει κατασταλάξει σχετικά με περισσότερα ζητήματα. Τέλος, αναγνωρίζει και στους δυο εξίσου το χάρισμα της απλότητας στη διήγηση και στην έκφραση. Στον Μυριβήλη μάλιστα αναγνωρίζει ξεχωριστή τόλμη στην έκφραση και στην περιγραφή, μιας και τα τολμηρά ευρήματα αφθονούν στον γραπτό του λόγο. Ο έπαινος της Δέλτα φτάνει στον κολοφώνα του με την υπογράμμιση της ποιητικότητας της γλώσσας του Μυριβήλη.

Όλα αυτά καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι αξίζει το βιβλίο να μεταφραστεί στην αγγλική γλώσσα και να εκδοθεί στο εξωτερικό, για να γίνει ευρέως γνωστό στην Ευρώπη. Η Δέλτα προσφέρεται να βοηθήσει στο πρακτικό κομμάτι της πραγματοποίησης του εγχειρήματος.

Και σε αυτό το σημείο υπάρχει ένα σχόλιο της Δέλτα που μας προξενεί πραγματική κατάπληξη, αν αναλογιστούμε τις παρατηρήσεις που έκαναν σε αυτήν ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης και ο Αργύρης Εφταλιώτης σχετικά με τη ρεαλιστική παρουσίαση της βίας του πολέμου στις σελίδες της (αναφερθήκαμε αναλυτικά σε αυτά στα κεφάλαια 2.2 και 3.2 της παρούσας εργασίας). Η Δέλτα θεωρεί σοβαρό μειονέκτημα του έργου του Μυριβήλη τη νατουραλιστική παρουσίαση της φρίκης του πολέμου. Προσφέρεται μάλιστα να υποδείξει στον συγγραφέα ποιες περιγραφές και εκφράσεις θα πρέπει να «κοπούν» για να μπορέσει να κυκλοφορήσει το βιβλίο στα αγγλικά:

«Γιατί τα χαλνάτε ώρες ώρες όλ' αυτά με ένα χυδαίο ρεαλισμό, που δεν προσθέτει τίποτε στο βιβλίο σας, που το κάνει απεναντίας αποκρουστικό σε μερικά μέρη;

Είναι τόσο “αληθινό” το βιβλίο σας, τόσο το έχετε ζήσει, τέτοια ατμόσφαιρα ειλικρινείας ξεθυμαίνει από τα φύλλα του, ώστε αλήθεια, αλήθεια δεν έχει ανάγκη από χυδαιότητες για να μας ζωντανέψει τη φρίκη και την ασχημιά του χαρακώματος.

Παρακαλώ συγχωρήσετέ μου την ειλικρίνεια με την οποία σας γράφω. Αν μεταφραστεί Αγγλικά, θα πρέπει να λείψουν μερικές περιγραφές και

εκφράσεις, αν θέλετε να κυκλοφορήσει το βιβλίο σας. Αν το γράμμα μου τούτο δε σας ξενίσει, αν μου επιτρέπετε να σας πω ειλικρινώς τη γνώμη μου, γράψτε μου το. Κι' έτσι θα σας σημαδέψω στο βιβλίο σας που διάβασα, τα μέρη που νομίζω καλό να λείψουν και αν το εγκρίνετε, βγάλτε τα πριν μεταφραστεί σε άλλη γλώσσα».⁸¹

Η βία που είναι πάντοτε παρούσα στις δικές της περιγραφές των πολεμικών γεγονότων φαίνεται να την ενοχλεί στις σελίδες του Μυριβήλη. Ο Μυριβήλης θα της απαντήσει επ' αυτού σε επόμενη επιστολή, ωστόσο αυτό το πρώτο γράμμα της Δέλτα δεν επρόκειτο να φτάσει ποτέ στον παραλήπτη του, για άγνωστους λόγους. Της γράφει λοιπόν πολύ αργότερα, στις 9 Φεβρουαρίου 1931, και μόνο αφού πληροφορήθηκε για το περιεχόμενο της χαμένης επιστολής από τον κοινό φίλο τους Γιάννη Καραμάνο. Εκφράζει τη λύπη του για το ατυχές συμβάν και την ευχαριστεί θερμά για το ενδιαφέρον της για το βιβλίο του, χάρη στο οποίο ο Πρεσβευτής της Ελλάδας στο Λονδίνο προσφέρθηκε να βοηθήσει να μεταφραστεί *Η ζωή εν Τάφω* στα αγγλικά. Μια τέτοια προοπτική θα ενδιέφερε ιδιαίτερα τον Μυριβήλη, μιας και θα έκανε το βιβλίο του ευρύτερα γνωστό στην Ευρώπη. Κατά σύμπτωση, μάλιστα, ο κοινός φίλος τους Αλέξανδρος Πάλλης έγραφε στον Μυριβήλη από το Λίβερπουλ ότι ενδιαφέρεται να βοηθήσει να μεταφραστεί *Η ζωή εν Τάφω* στα αγγλικά.

Ο Μυριβήλης γράφει στην Δέλτα στις 20 Μαρτίου 1931. Έχει μεσολαβήσει η διά ζώσης γνωριμία τους στο σπίτι της Πηνελόπη Δέλτα και πλέον ο τόνος είναι πιο εγκάρδιος μεταξύ τους. Στην επιστολή αυτή έχει την ευκαιρία να διατυπώσει την άποψή του για το κακουργηματικό ένστικτο, που κατά τη γνώμη του είναι εγγενές στην ανθρώπινη φύση και δεν συνδέεται με μια συγκεκριμένη εθνικότητα ή φυλή. Η στάση του και οι αντιλήψεις του είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες, διότι αποδεικνύουν ότι ο Μυριβήλης μπόρεσε να αρθεί πάνω από αισθήματα πικρίας ή οδύνης, που ήταν φυσικό να νιώθει λόγω των φοβερών εμπειριών, τόσο των προσωπικών του όσο και όλου του μικρασιατικού ελληνισμού, από τις συγκρούσεις με τους Τούρκους. Χαρακτηριστικό το παρακάτω απόσπασμα της επιστολής:

«Όσο για τις κακουργηματικές εκδηλώσεις του λαού μας, να είστε βέβαιη πως είναι οι ίδιες με όλων των λαών με αντιστοιχία τάξεων κοινωνικών. Στην

⁸¹ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σσ. 380-381.

Αθήνα μέσα κόβει και πακετάρει η γυναίκα ένα κοτζάμου άντρα,⁸² χωρίς νάνε ηρωίδα του Ντοστογιέφσκη και του Γκόρκι. Προσωπικά εγώ, περνώντας απ' το Εσκή Σεχίρ όταν αδιάζαμε την Ανατολή πέρασα τραβηγμένος απ' την αγάπη των πραγμάτων να δω το σπίτι –ένα αδειανό τουρκόσπιτο– που γεννήθηκε μέσα η κόρη μου. Άκουσα φωνές και σαν μπήκα μέσα έδιωξα με πιστολιές στον αέρα τρεις λαμπρούς και κάλλιστους Έλληνες που πολεμούσαν να βιάσουν μια τουρκοπούλα – παιδί».⁸³

Στην επιστολή της 4ης Ιουλίου 1933 μαθαίνουμε ότι η φιλία του Μυριβήλη με τη Δέλτα έχει προχωρήσει, ώστε η τελευταία να του δανείσει χρήματα για την έκδοση του έργου του, ενώ πλέον στην επιστολή της 25ης Ιουνίου 1934 ο Μυριβήλης της γράφει με τη σειρά του κρίσεις για το δικό της έργο. Με αφορμή την ανάγνωση της συλλογής διηγημάτων *Τ' Ανεύθυνα*,⁸⁴ διατυπώνει την άποψη ότι η τέχνη (εν προκειμένω η λογοτεχνία) δεν πρέπει να έχει παιδαγωγικό ή κάποιον άλλο σκοπό, αλλά να κρίνεται μόνο με αισθητικά κριτήρια. Όταν το διήγημα κατευθύνεται προς το παιδαγωγικό λιμάνι, έχει ξεφύγει από τα νερά της καθαρής τέχνης:

«Δε συμφωνώ ακόμα με τον πρόλογο του βιβλίου σας τον ωφελμιστικό. Καθόλου δε με σκοτίζει αν θα ωφεληθούν απ' το βιβλίο μερικοί γονείς ή παιδαγωγοί. Ένα έργο τέχνης δικαιώνεται μονάχα απ' την ικανότητά του να σταθεί ισορροπημένα μέσα στους νόμους και στο νόημα της τέχνης. Αν τώρα απ' αυτό βγαίνει και μια ηθική διδαχή ή προβάλλεται μια «θέση» συμπαθητική για το συγγραφέα, αυτό είναι άλλο ζήτημα. Είναι φυσικό να γίνεται κι αυτό, αφού κάθε συγγραφέας έχει λίγο-πολύ την κοσμοθεωρία του, την θρησκευτικότητά του όποιας μορφής, τα ιδανικά του τα κοινωνικά ή πολιτικά ή παιδαγωγικά. Αυτά όλα, θαρρώ, είναι παράγοντες που δρουν υποσυνείδητα πάνω στο έργο, σαν συλλαμβάνεται και σαν εκτελείται, όπως διάφοροι παράγοντες (κληρονομικά, περιβάλλον, ψυχικές καταστάσεις

⁸² Αναφέρεται στη δολοφονία του Δημήτριου Αθανασόπουλου στο σπίτι του στην Καλλιθέα στις αρχές του 1931, από τη σύζυγό του Φούλα Αθανασοπούλου και την πεθερά του Άρτεμη Κάστρου, το οποίο είχε συγκλονίσει την κοινή γνώμη της εποχής.

⁸³ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 383.

⁸⁴ Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Τ' ανεύθυνα (Ψυχές παιδιών)*, εκδότης Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1921.

ζωηρές, γενική κατάσταση σωματικής και ψυχικής υγείας) επιδρούν πάνω σε μια μητέρα για να διαπλασθεί ένα τέτοιο ή αλλιώςτικο παιδί».⁸⁵

Θίγεται εδώ το υψηλό αισθητικό ζήτημα αν η τέχνη πρέπει να έχει αποστολή. Ο Μυριβήλης είναι κατηγορηματικός. Πιστεύει ότι τα όποια λογής «μηνύματα» είναι κατά κάποιον τρόπο δευτερεύοντα «προϊόντα» του έργου τέχνης, του οποίου ο πρωτεύων στόχος είναι η αισθητική αρτιότητα. Δεν έχουμε την απάντηση της Δέλτα στις απόψεις αυτές, γνωρίζουμε όμως καλά πόσο μεγάλη σημασία έδινε στον παιδαγωγικό ρόλο της γραφής της και τον τρόπο που κατ' ουσίαν την έθετε στην υπηρεσία των παιδιών, της πατρίδας, της ελληνικής φυλής. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι αδιαφορούσε για τη μορφή, για την εκφορά των ιδεών της, γι' αυτό άλλωστε η λογοτεχνική αξία του έργου της είναι υψηλή παρά τις όποιες ιδεολογικές ή εθνικιστικές κορώνες που στις μέρες μας φαντάζουν υπερβολικές ή, για κάποιους, ακόμη και κατακριτέες.

Στην ίδια επιστολή της 25ης Ιουνίου 1934 διατυπώνεται όμως και μια αξιολογική κρίση με ιδιαίτερη βαρύτητα για τον τρόπο που η Δέλτα πλάθει τους χαρακτήρες της: «Πιστεύω πως πρώτη φορά στην ελληνική λογοτεχνία δόθηκαν ζωντανοί τύποι παιδιών από σας».⁸⁶ Είναι γεγονός ότι τα βιβλία της όχι μόνον απευθύνονται σε παιδιά (ασχέτως αν διαβάζονται με το ίδιο ενδιαφέρον και από ενηλίκους), αλλά σε αυτά τα παιδιά δεν έχουν διακοσμητικό ή σχηματικό ρόλο. Η παιδική ψυχολογία αποδίδεται με μεγάλη ακρίβεια και επιτυχία, οι χαρακτήρες τους είναι ζωντανοί και ολοκληρωμένοι.

Στις 15 Ιουλίου 1937 ο Μυριβήλης τής γράφει με συγκινητικά λόγια για το έργο της *Στα μυστικά του Βάλτου*. Οι έπαινοί του έχουν και βιωματική φόρτιση, καθώς ο ίδιος έλαβε μέρος στους Βαλκανικούς πολέμους, όπου και τραυματίστηκε σοβαρά στο πόδι, στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συμμετέχοντας στην πολεμική επιχείρηση της προκάλυψης του Μοναστηρίου (εμπειρία από την οποία προέκυψε το βιβλίο του *Η ζωή εν Τάφω*) και στη Μικρασιατική εκστρατεία. Είναι επόμενο λοιπόν να τον αγγίζουν ιδιαίτερα οι περιπέτειες που περιγράφει η Δέλτα μέσα στον φοβερό βούρκο με την οργιαστική βλάβση. «Αυτή η δαντική σκηνοθεσία που δεν αλλάζει

⁸⁵ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σσ. 384-385.

⁸⁶ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 385.

ώς το τέλος, είναι ένα φρικτό φόντο πάνω στο οποίο ξεκόβουν ανάγλυφα οι θαυμαστές μορφές των ηρώων»,⁸⁷ της γράφει. Το βιβλίο τού έκανε ισχυρή εντύπωση.

Και πάλι όμως ο Μυριβήλης επανέρχεται στην ένστασή του, στην αντίρρηση που έχει για τον διδακτικό τόνο που δίνει η Δέλτα στα βιβλία της:

«Φοβούμαι μήπως θυσιάσατε πολλές ικανότητές σας για χάρη του αντικειμενικού σας σκοπού να δώσετε ένα βιβλίο φρονιματιστικό για ταγόρια κυρίως. Σέβομαι την πίστη σας αλλά δεν την αγαπώ. Θαρρώ πως κλαδεύει την τέχνη σας».⁸⁸

Πρόκειται για τις σταθερές αντιρρήσεις πολλών δημιουργών απέναντι στο ζήτημα της στράτευσης της τέχνης. Ο Μυριβήλης τάσσεται κατά του διδακτικού τόνου στα λογοτεχνικά έργα, όποιο ιδεώδες κι αν υπηρετούν. Η Δέλτα έμεινε ωστόσο μέχρι το τέλος σταθερή στις απόψεις της. Εδώ μιλούν άλλωστε για το τελευταίο της μυθιστόρημα, *Στα μυστικά του Βάλτου*, που εκδόθηκε το 1937. Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1941, η Δέλτα θα έφευγε από τη ζωή. Η δημιουργία της έχει ουσιαστικά ολοκληρωθεί.

Οι επιστολές που μας σώθηκαν από την αλληλογραφία της Δέλτα με τον Μυριβήλη δεν είναι πολλές – είναι μόλις επτά και η τελευταία χρονολογείται στις 28 Δεκεμβρίου 1939. Αρκούν όμως να για λάβουμε γνώση για τις σκέψεις πάνω σε αισθητικά ζητήματα που οι δυο τους μοιράστηκαν, αλλά και για να νιώσουμε την αμοιβαία εκτίμηση και τον σεβασμό που τους ένωνε.

⁸⁷ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 388.

⁸⁸ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 389.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ:
ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΠΗΝΕΛΟΠΗΣ Σ. ΔΕΛΤΑ ΜΕ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥΣ ΑΝΔΡΕΣ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ

4.1 Κωνσταντίνος Δεμερτζής

Η αλληλογραφία της Πηνελόπης Δέλτα έχει ιδιαίτερη αξία για την αναπαράσταση της πολιτικής κατάστασης της εποχής της. Εν μέσω φοβερών εθνικών περιπετειών, από τον Μακεδονικό Αγώνα ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και από τη Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή έως τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο και το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου, η Δέλτα είχε την ευκαιρία να συζητά και να λαμβάνει ακόμη και απόρρητες πληροφορίες από αυτούς που διαμόρφωναν σε έναν βαθμό τις ιστορικές εξελίξεις. Οι προσωπικότητες των οποίων η αλληλογραφία παρουσιάζεται εδώ ανήκουν στους πρωταγωνιστές της πολιτικής ζωής των αρχών του εικοστού αιώνα.

Ο Κωνσταντίνος Δεμερτζής (1876-1936) ήταν μια εξέχουσα πανεπιστημιακή και πολιτική φυσιογνωμία. Υπήρξε σπουδαίος νομικός, αρχηγός του βραχύβιου πολιτικού κόμματος «Ενωτικό Προοδευτικό Κόμμα» και για σύντομο διάστημα πρωθυπουργός της Ελλάδας.

Το 1904 έγινε υφηγητής του ρωμαϊκού δικαίου. Εξελέγη βουλευτής στην Αναθεωρητική Βουλή του 1911 και έγινε υπουργός των Ναυτικών στην κυβέρνηση Βενιζέλου το 1913 και στην κυβέρνηση Ζαΐμη το 1917. Παρά την προσχώρησή του στην αντιβενιζελική παράταξη, διетήρησε την εκτίμηση και την εμπιστοσύνη των βενιζελικών και το 1935, μετά τη βασιλική παλινόρθωση, ο βασιλεύς Γεώργιος έδωσε στον Δεμερτζή την εντολή να σχηματίσει κυβέρνηση. Πέθανε το 1936, ενώ ήταν ακόμη πρωθυπουργός.

Την εποχή που αλληλογραφεί με την Πηνελόπη Δέλτα (1930-1934) δεν ασχολείται με την πολιτική, αλλά κυρίως με τη νομική του επιστήμη. Είναι καθηγητής του οικογενειακού δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και πρόεδρος της επιτροπής επιστημόνων για τη σύνταξη και επεξεργασία του Αστικού Κώδικος.

Ωστόσο στις επιστολές που απευθύνει στην Πηνελόπη Δέλτα τής γράφει με απλότητα, γλυκύτητα και σε ιδιαίτερα φιλικό τόνο, συχνά για καθημερινά θέματα.

Οι επιστολές του αξιόλογου νομοδιδασκάλου και πολιτικού Κ. Δεμερτζή αποδεικνύουν ότι μέσα στην ποικιλία θεμάτων που συναντάμε στην αλληλογραφία της Πηνελόπης Δέλτα χωρά κάποτε και το κοσμικό κουτσομπολιό για την προσωπική ζωή των κυριών της Κηφισιάς, μια εύθυμη νότα εντελώς αναπάντεχη. Στην επιστολή της 24ης Αυγούστου 1930 τής γράφει:

«Το νέον της Κηφισιάς είνε ότι η (...) χωρίζει από τον άνδρα της. Ήτο καιρός διά να σωθή ό,τι είναι δυνατόν και να μη μείνουν τα παιδιά εις τον δρόμον».⁸⁹

Και στην επόμενη επιστολή του, της 17ης Σεπτεμβρίου 1930:

«Ωστε μανθάνετε όλα τα νέα τόσον γρήγορα; Εμάθατε το ξύλο, το οποίον έφαγε ο (...) από τον (...), τον απατηθέντα σύζυγον; Όλοι ομιλούν περί αυτού και πρόκειται μάλιστα να γίνη και μονομαχία εις την Ουγγαρίαν».⁹⁰

Ο Λευκοπαρίδης για να μην εκθέσει πρόσωπα αναγκάζεται στις παραπάνω περιπτώσεις να βάλει αποσιωπητικά στη θέση των ονομάτων. Είναι από τις ελάχιστες φορές που έχουμε την ευκαιρία να είμαστε μάρτυρες των ανθρωπίνων αδυναμιών των συνομιλητών της Πηνελόπης Δέλτα, έστω και αν πρόκειται για το αθώο παράπτωμα του κουτσομπολιού, στο οποίο περιπίπτει ο καλόκαρδος και εύθυμος, κατά τα φαινόμενα, Κωνσταντίνος Δεμερτζής.

Στην επιστολή της 15ης Ιουλίου 1931 αφηγείται ένα χαριτωμένο περιστατικό με πρωταγωνιστές τον ίδιο και τον Ελευθέριο Βενιζέλο:

«Με τον Πρόεδρόν μας επεράσαμε ένα σχεδόν πλουν του μέλιτος. Ο Κουφογιαννάκης, ο ακόλουθος του Προέδρου μας, ήτο πάντοτε εις απόστασιν, όταν δε ο γιος μου Αλέξανδρος τον ηρώτησε διατί δεν κοιμάται

⁸⁹ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 488.

⁹⁰ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 489.

και μένει εις το κατάστροφμα απήντησεν “Φυλάω τις γερόντι”, εννοών τον Βενιζέλον και εμένα! sic transit gloria juventutis». ⁹¹

Για τον *Τρελαντώνη* τής γράφει με ενθουσιασμό, προσφωνώντας την ίδια «Κυρία Πουλουδιά» (παιδικό πρόσωπο στο βιβλίο που υποδηλώνει την ίδια τη Δέλτα): «Είσθε εις το βιβλίο αυτό ο Gæthe της παιδικής ηλικίας. Και πάλιν μπράβο Σας». ⁹² Στα γράμματά του έχει κανείς την αίσθηση ότι ξεχειλίζει η χαρά της ζωής, ακόμη κι όταν την πειράζει καλοπροαίρετα στην επιστολή της 6ης Ιουνίου 1930 για την προτίμησή της στη δημοτική γλώσσα, με την οποία προφανώς ο ίδιος δεν συμφωνεί:

«Ξαναδιαβάζοντας το γράμμα μου, βλέπω ότι η επιρροή Σας με έκαμε σχεδόν μαλλιαρόν. Μεταχειρίζομαι τα π ο υ και τα π ε ι α σαν να ήσαν στραγάλλια. Σιγά, σιγά θα κολλήσω και εγώ εις την εξώπορτα κανένα Μ π α ί ν ο ν τ α ς ⁹³ και β γ α ί ν ο ν τ α ς». ⁹⁴

Στις επιστολές του Δεμερτζή είναι επίσης έκδηλο το ενδιαφέρον του για την εύθραυστη υγεία της Πηνελόπης Δέλτα, και μάλιστα εκφράζεται με ιδιαίτερα τρυφερό τρόπο. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Δεμερτζή είναι ένα ενδιαφέρον δείγμα του εγκάρδιου τόνου στον οποίο γράφουν κάποιες φορές οι αγαπημένοι φίλοι της Δέλτα, όσο υψηλή και αν είναι η κοινωνική τους θέση και όποιο αξίωμα και αν κατέχουν.

⁹¹ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 490.

⁹² *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 491.

⁹³ Πειρακτική αναφορά στην επιλογή τύπων της δημοτικής γλώσσας σε πινακίδα στην πόρτα του κήπου του σπιτιού της Πηνελόπης Δέλτα, που παρακαλούσε τους επισκέπτες να κλείνουν την πόρτα «μπαίνοντας και βγαίνοντας».

⁹⁴ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 487.

4.2 Αλέξανδρος Ν. Διομήδης

Ο Αλέξανδρος Ν. Διομήδης (1875-1950) ήταν μια ιδιαίτερα γοητευτική προσωπικότητα που ασχολήθηκε με τη νομική επιστήμη, τα δημόσια οικονομικά και την πολιτική. Υπήρξε υπουργός των Οικονομικών, διοικητής της Εθνικής Τράπεζας και πρόεδρος του Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου. Διετέλεσε υπερκομματικός πρωθυπουργός κατά τη διετία 1949-1950. Η απασχόλησή του με τις πολιτικές και οικονομικές επιστήμες αλλά και την ιστορική έρευνα δεν είχε μειώσει καθόλου την ευαισθησία του ούτε είχε επηρεάσει την ποιητική του φύση. Πέρα από πολλά έργα κοινής ωφελείας με τα οποία επαξίως συνέδεσε το όνομά του, στο τέλος της ζωής του φανέρωσε «τας ρομαντικές έξεις» που του είχε αποδώσει ο Βλάσης Γαβριηλίδης με έναν εξαιρετικό τρόπο: κληροδότησε το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με σκοπό να δημιουργηθεί βοτανικός κήπος, που άρχισε σταδιακά από το 1961 έως το 1975 και πήρε το όνομα της γυναίκας του και του ιδίου ως «Βοτανικός Κήπος Ιουλίας και Αλεξάνδρου Ν. Διομήδους».

Από την αλληλογραφία του με την Πηνελόπη Δέλτα σώζονται μόνο πέντε σύντομες επιστολές, στις δύο από τις οποίες της συστήνει πανεπιστημιακά συγγράμματα ιστορικού ενδιαφέροντος και εκδόσεις για την ιστορία των ελληνιστικών χρόνων. Στην επιστολή της 23ης Ιουνίου 1913 όμως το ύφος του αλλάζει καθώς αναφέρεται γεμάτος ενθουσιασμό στις νίκες του ελληνικού στρατού εναντίον των Βουλγάρων τον Ιούνιο του 1913:

«Και σήμερον η νέα Ελλάς η μεταβαλλούσα εις κοινοτοπίαν τον ηρωϊσμόν προχωρεί ακράτητος προς τα εμπρός. Χθες κατελήφθη η Δοϊράνη και σήμερον βαδίζει ο στρατός με τον βασιλέα του, πού; προς την Σόφιαν! Είναι όνειρον; Όχι. Τρέχει ο στρατός να δώση το χέρι εις τους Σέρβους, και επί των βορειοτάτων μακεδονικών πεδίων, αφ' όπου από αιώνων είχαν εκτοπισθή το επίσημον Ελληνικόν όνομα, ζητεί αυτός τον εχθρόν, να τον καταστρέψη ερχόμενος εκδικητής αυτός θείας δικαιοσύνης, να τιμωρήση τους αυθάδεις βαρβάρους, να τους εκτοπίση χάριν του πολιτισμού και της ημερότητος. Σεις η οποία γνωρίζετε την Βυζαντινήν ιστορίαν, γνωρίζετε

πολλές σελίδας της ούτω τραγικώς μεγάλας; Επιστρέψατε γρήγορα. Θεάματα ως τα σημερινά κάθε πέντε αιώνας παρουσιάζονται».⁹⁵

Η αγάπη όμως του πραγματικού φίλου φαίνεται στα λίγα λόγια που της γράφει για το βιβλίο της, στην επιστολή της 24ης Φεβρουαρίου 1916:

«Εδιάβαζα προ ολίγου τα τελευταία *Παραμύθια* σας και *Άλλα*. Γιέμισαν και μένα τα μάτια από δάκρυα διαβάζοντάς τα, και την συγκίνησίν μου αυτή και μόνην έρχομαι να σας εκφράσω. Εύχομαι να γράψετε και άλλα πολλά και να διδάξετε της νέες γενεές συγκίνησι αληθινή και αγάπη και αδελφωσύνη».⁹⁶

⁹⁵ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σσ. 405-406.

⁹⁶ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 406.

4.3 Ιωάννης Αθανασάκης

Ο Ιωάννης Αθανασάκης (1853-1953) ασχολήθηκε με τη δικηγορία και την πολιτική. Σπούδασε Νομικά και δικηγόρησε επί 30 χρόνια στην Αίγυπτο. Το 1906 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και ασχολήθηκε με την οργάνωση κοινωφελών έργων. Κατά τη δεκαετία 1910-1920 ασχολήθηκε με την πολιτική. Ως βουλευτής και ως υφυπουργός των Στρατιωτικών το 1918 εργάστηκε για την οργάνωση των υγειονομικών υπηρεσιών του στρατού. Μεγαλόπνοος ανθρωπιστής, διετέλεσε Πρόεδρος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού (Ε.Ε.Σ.) τις περιόδους 1917-1921 και 1922-1942, οπότε και παραιτήθηκε. Εκτός από φίλος της Πηνελόπης Δέλτα ήταν και στενός φίλος του ποιητή Γιώργου Δροσίνη. Τιμήθηκε με πλήθος παράσημα και διακρίσεις σε αναγνώριση της κοινωνικής προσφοράς του.

Σώζονται μόνον επτά (αλλά πολυσέλιδες) επιστολές του προς την Πηνελόπη Δέλτα, γραμμένες μέσα στα έτη 1915-1917. Η Δέλτα έμενε τότε στην Αλεξάνδρεια. Επειδή οι επιστολές είναι γραμμένες πάνω στην κρίση του Εθνικού Διχασμού έχουν τη μορφή χρονικού της εποχής, που προορίζονται να ενημερώσουν την Δέλτα για κάθε πτυχή των γεγονότων και κάθε λεπτομέρεια.

Οι περιγραφές του Αθανασάκη είναι παραστατικότερες και έχουν συχνά δραματική ένταση. Γράφει στην επιστολή της 2ας Ιουλίου 1916:

«Εδώ πλήρης τρομοκρατία, οι χαφιέδες παρακολουθούν όλους, καθημέραν και ανεκάλυπτον και μίαν συνωμοσίαν ή ένα υβριστήν του Βασιλέως! εξευτέλισαν τα πάντα αρχίζοντας απ' αυτόν τον Βασιλέα, που έπρεπε να πάρη μια σκούπα και να τους μάση όλους έξω! Και αφ' ού έφθασε τέλος πάντων το μαχαίρι στο κόκκαλο και ήρχισαν και οι δικοί μας να φωνάζουν, έβαλαν σε ενέργεια τα βίαια μέτρα αρχίζοντας από της εφημερίδες, – ενώ αι ύβρεις και αι απειλαί εξηκολούθουν να βιαιότεραι κατά της Entente και του Βενιζέλου ως προδότου πλέον και προγεγραμμένου, αφ' ου έθιξε ομοούσιον, το επιτελείον!! Ό,τι συνέβη, ήτο επόμενον να συμβή και είνε ευτύχημα ότι περιωρίσθη έως εδώ χάρις εις την φρόνησιν του Βασιλέως, διότι οι λεονταρίδες μας έστειλαν στρατό στο Φάληρο να κτυπήση τους

Αγγλογάλλους!!! Αυτά είνε τα χάλια μας και αυτού ωδήγησαν την δυστυχή μας Ελλάδα οι σοφοί πρωθυπουργοί!!!

Και τώρα τι θα γίνη; Πολύ φοβούμαι ότι δεν ετελειώσαμε δυστυχώς. Αυτοί δεν αποπλίζονται ουδέ βλέπουν το βάραθρο που άνοιξαν μπροστά στα πόδια της Ελλάδος, ήρχισαν πόλεμον άγριον διά θεμιτών και αθεμιτών. Ιδίως κατέστρεψαν εντελώς το ηθικόν του στρατού και χωρίς υπερβολή μπορούμε να πούμε πως σήμερα ο στρατός μας είνε εις την προεπαναστατικήν εποχή, αν όχι χειρότερος. [...] Είνε φρικτόν και να το σκέπτεται κανείς!!»⁹⁷

Η Δέλτα έμελλε να μάθει καλά τα γεγονότα γύρω από τον Εθνικό Διχασμό και τις συνέπειές του, και όχι μόνο χάρη στην αφηγηματική δεινότητα του αγαπητού της Ιωάννη Αθανασάκη. Οι δύσκολες εποχές που προηγήθηκαν, αλλά και αυτές που επρόκειτο να ακολουθήσουν για την Ελλάδα, είχαν πάντοτε πολλά κοινά σημεία. Θα μπορούσε κανείς βλέποντας τις αναλογίες να προεκτείνει τις συνέπειες των γεγονότων ακόμη και έως τις μέρες μας και να εξαγάγει τα συμπεράσματά του.

⁹⁷ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σσ. 447-448.

4.4 Ελευθέριος Βενιζέλος

Από το 1916 που η οικογένεια Δέλτα εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αθήνα ανέπτυξαν στενή φιλία με τον Ελευθέριο Βενιζέλο (1864-1936), τον οποίο και προσκαλούσαν συχνά στην οικία τους στην Κηφισιά. Κατά την εποχή του Εθνικού Διχασμού (1915-1917), με τη διένεξη μεταξύ του τότε πρωθυπουργού της Ελλάδας, Ελευθερίου Βενιζέλου και του Βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ σχετικά με την είσοδο ή μη της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η Πηνελόπη Δέλτα υπήρξε θερμή υποστηρίκτρια του Βενιζέλου. Τον Νοέμβριο του 1916, με την έκρηξη των «Νοεμβριανών» συνελήφθη ο πατέρας της, Εμμανουήλ Μπενάκης, που είχε εκλεγεί δήμαρχος από το 1914 και είχε διατελέσει προηγουμένως (1910) Υπουργός Εθνικής Οικονομίας στην κυβέρνηση Βενιζέλου. Το ίδιο βράδυ η Δέλτα κατέστρεψε τρομοκρατημένη το πρώτο πολιτικό της ημερολόγιο, το οποίο περιλάμβανε πολλές σημαντικές μαρτυρίες και εμπιστευτικές αφηγήσεις, ενώ άρχισε να το ξαναγράφει τον Ιανουάριο του 1917.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ήταν το πολιτικό ίνδαλμα που λάτρεψε η Πηνελόπη Δέλτα.⁹⁸ Από το 1916 κι έπειτα η πολιτική ταυτίζεται για την Δέλτα σε μεγάλο βαθμό με τις πολιτικές κινήσεις και πρωτοβουλίες του Βενιζέλου. Ο εγγονός της Παύλος Ζάννας που επιμελήθηκε τον πρώτο τόμο του αρχείου της μας περιγράφει εκεί όλη την πορεία της Δέλτα από την αρχική επιφύλαξη μέχρι την απόλυτη λατρεία της προς τον Βενιζέλο.⁹⁹ Ο Κώστας Σταματίου στη βιβλιοκρισία του για την έκδοση κάνει μια πολύ εύστοχη παρατήρηση για το ενδιαφέρον της Δέλτα για τα πολιτικά γεγονότα και την αγάπη της προς το πρόσωπο του Ελευθερίου Βενιζέλου:

⁹⁸ Για τις πολιτικές απόψεις της Πηνελόπης Δέλτα βλ. το ενδιαφέρον άρθρο Θεόδωρος Ν. Σωτηρόπουλος, «“Μέσα μου γίνεται χαλασμός”. Ιδεολογία και πολιτική στο έργο της Π. Σ. Δέλτα», στο Ζάννας Αλ. Π. (εισαγ.-επιμ.), *Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις...*, ό.π., σσ. 383-432. Βλ. επίσης Ιωάννα Πετροπούλου, «Από τον παροικιακό ελληνισμό στην εθνική συνείδηση. Finis Graeciae: Η Πηνελόπη Δέλτα και το Μικρασιατικό Ζήτημα», στο Αλ. Π. Ζάννας (εισαγ.-επιμ.), *Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις...*, ό.π., σσ. 337-381.

⁹⁹ *Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Α΄ Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος. Ημερολόγιο – Αναμνήσεις – Μαρτυρίες – Αλληλογραφία*, επιμ. Π. Α. Ζάννας, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1978.

«Ας είναι αναπαμένη η ψυχή της Πηνελόπης Δέλτα – αν και αμφιβάλλω: αν υπάρχει πολιτική στον Παράδεισο, σίγουρα θα μάχεται κι εκεί για κάποιο δίκιο, κάποιαν Ελλάδα, κάποιο Βενιζέλο».¹⁰⁰

Είναι γεγονός ότι ο αρχικά βασιλικός Εμμανουήλ Μπενάκης έγινε το 1910 υπουργός του Βενιζέλου και θερμός υποστηρικτής του. Η Δέλτα διατηρεί ακόμη κάποιες επιφυλάξεις, αν και απογοητεύεται από τη στάση του διαδόχου Κωνσταντίνου απέναντι στο Κίνημα στο Γουδί (απηχήσεις των απόψεών της βρίσκουμε στο έργο της *Παραμύθι χωρίς όνομα*). Μετά την παράδοση του οχυρού Ρούπελ στη Μακεδονία στους Γερμανούς και στους Βουλγάρους (Απρίλιος 1916) και τα Νοεμβριανά της ίδιας χρονιάς με τη σύλληψη του πατέρα της στρέφεται και αυτή προς τον Βενιζέλο. Το όραμα της «Μεγάλης Ιδέας» ταυτίζεται πλέον με το πρόσωπό του (Μακεδονικό Μέτωπο 1917 και Μικρασιατική Εκστρατεία). Όταν έρχεται η Μικρασιατική Καταστροφή (1922), η Πηνελόπη Δέλτα θεωρεί ως μόνους υπεύθυνους τους βασιλικούς. Όλα αυτά τα χρόνια ο Βενιζέλος, «ο Δημιουργός, ο Ελευθερωτής και ο ατίμητος φίλος»¹⁰¹ είχε φτάσει να γίνει «θρησκεία, une culte».¹⁰² Μετά τον θάνατο του πατέρα της Εμμ. Μπενάκη (1929) το σπίτι της παραμένει ανοιχτό στον Ελ. Βενιζέλο, ο οποίος την επισκέπτεται συχνά. Όσο κι αν η Συνθήκη των Σεβρών το 1920 σήμανε το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, η Δέλτα ένιωθε ότι τίποτε δεν τελείωσε όσο ο Βενιζέλος ήταν ζωντανός. Την ημέρα του θανάτου του, στις 18 Μαρτίου 1936, η Δέλτα έγραψε στο ημερολόγιό της: «Finis Grecia».¹⁰³

Στην αλληλογραφία Λευκοπαρίδη δημοσιεύονται μόνο δύο επιστολές του Βενιζέλου προς την Πηνελόπη Δέλτα. Λόγω της γνωστής πολύχρονης φιλίας τους, ο Λευκοπαρίδης αναρωτιέται μήπως το σώμα της αλληλογραφίας της με τον Βενιζέλο φυλασσόταν χωριστά κάπου αλλού και τελικά δεν βρέθηκε, ή μήπως τελικά δεν είχαν ανταλλάξει άλλα γράμματα, διότι η συχνή διά ζώσης επικοινωνία τους κάλυπτε και τα θέματα που θα πραγματεύονταν στις επιστολές τους.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Κώστας Σταματίου, εφημ. *Τα Νέα*, 23 Δεκεμβρίου 1978.

¹⁰¹ *Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Α' Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος. Ημερολόγιο – Αναμνήσεις – Μαρτυρίες – Αλληλογραφία*, ό.π., σ. λ'.

¹⁰² *Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Α' Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος. Ημερολόγιο – Αναμνήσεις – Μαρτυρίες – Αλληλογραφία*, ό.π., σ. κ'.

¹⁰³ *Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Α' Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος. Ημερολόγιο – Αναμνήσεις – Μαρτυρίες – Αλληλογραφία*, ό.π., σ. κβ'.

¹⁰⁴ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 484.

Η πρώτη επιστολή είναι γραμμένη τον Ιούλιο του 1925 και η δεύτερη μία δεκαετία αργότερα, τον Μάιο του 1935. Στις 11 Ιανουαρίου 1924 ο Βενιζέλος είχε σχηματίσει κυβέρνηση υπό την πρωθυπουργία του. Ωστόσο ένα πρόβλημα υγείας, καθώς και η ανάμειξη ξένων δυνάμεων, τον ανάγκασαν να υποβάλει την παραίτησή του στις 4 Φεβρουαρίου 1924, υποδεικνύοντας ως διάδοχό του τον Γεώργιο Καφαντάρη. Κατόπιν αυτού έφυγε για το Παρίσι, όπου επιδόθηκε στη μετάφραση των *Ιστοριών* του Θουκυδίδη. Ασχολούμενος με το μνημειώδες αυτό έργο κρατήθηκε μακριά από την πολιτική και είναι η εποχή που φαινόταν αποφασισμένος να αποτραβηχτεί εντελώς από την πολιτική ζωή του τόπου.

Η κατάσταση αυτή δεν έχει αλλάξει όταν στέλνει στην Πηνελόπη Δέλτα την πρώτη από τις δημοσιευμένες επιστολές, από το Wengen της Ελβετίας στις 21 Ιουλίου 1925. Της γράφει σε καθαρεύουσα, αλλά σε ιδιαίτερα φιλικό και εμπιστευτικό τόνο. Και βέβαια, πέρα από τις φιλικές φιλοφρονήσεις και το ενδιαφέρον που δείχνει για τα νέα της οικογένειας Δέλτα, σχολιάζει τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα, με ιδιαίτερο προβληματισμό και ανησυχία. Φοβάται ότι η ελπίδα του να επιστρέψει σύντομα στον τόπο του εξανεμίζεται λόγω της κατάστασης που έχει διαμορφωθεί. Κατακρίνει λοιπόν αυστηρά την κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου, που δεν κατάφερε να αποτρέψει την πραξικοπηματική κατάληψη της εξουσίας από τον Θεόδωρο Πάγκαλο. Η κυβέρνηση, μάλιστα, μετά από διαπραγματεύσεις με τους επαναστάτες αποχώρησε αυτοβούλως, για να αποφύγει τον κίνδυνο ένοπλων συγκρούσεων. Η γνώμη του Βενιζέλου όπως διατυπώνεται στην επιστολή του προς την Δέλτα είναι τελείως διαφορετική. Θεωρεί ότι χρειάζεται μια πολύ πιο δυναμική στάση όταν απειλείται το δημοκρατικό πολίτευμα:

«Τα εν Ελλάδι είνε κυριολεκτικώς απελπιστικά. Όλη η εργασία που έγινε κατά τα τρία τελευταία έτη όπως η Ελλάς αρχίση ν' ανακτά την εκτίμησι του κόσμου επήγε στα χαμένα. Και θα πρέπει πάλι ν' αρχίσωμεν από την αρχή αλλ' από σημείον ακόμη χαμηλότερο.

Ό,τι αυξάνει την απελπισίαν είνε η ανανδρία του εννόμου καθεστώτος όπως πατάξη το έκνομον κίνημα. Και όμως και η κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου και η πλειοψηφία των Ελλήνων πιστεύουν ότι ήτο πατριωτική πράξις η παραίτησις της νομίμου κυβερνήσεως προς αποφυγήν αιματοχυσίας. Τοιαύτη όμως πολιτική ανοίγει την οδόν εις την επικράτησιν

κάθε ανατρεπτικού αλλ' οπωσδήποτε συντεταγμένου και τολμηρού στοιχείου».¹⁰⁵

Η επόμενη δημοσιευμένη επιστολή χρονολογείται πολύ αργότερα, στις 11 Μαΐου 1935. Στέλνεται από το Παρίσι και αναφέρεται στις δίκες και καταδίκες των δημοκρατικών μετά το κίνημα του 1935. Την 1η Μαρτίου 1935 εκδηλώθηκε επανάσταση στον στόλο και στον στρατό, με πρωταγωνιστές από τη μια τους κινηματίες βενιζελικούς αξιωματικούς και από την άλλη την αντιβενιζελική κυβέρνηση (Κυβέρνηση Παναγή Τσαλδάρη). Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανέλαβε την αρχηγία από τα Χανιά. Στις 11 Μαρτίου η επανάσταση είχε κατασταλεί και άρχισαν οι σοβαρές συνέπειες για τη χώρα. Ο Βενιζέλος, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Ελλάδα ως κινηματίας, για να πεθάνει ένα χρόνο αργότερα (18 Μαρτίου 1936) αυτοεξόριστος στο Παρίσι. Οι πολιτικοί ηγέτες της βενιζελικής παράταξης, συμπεριλαμβανομένων του Βενιζέλου και του Πλαστήρα, που καταδικάστηκε ερήμην σε θάνατο, δικάστηκαν και καταδικάστηκαν σε διάφορες βαριές ή ελαφριές ποινές, σε μια επίδειξη εκδικητικών διαθέσεων εκ μέρους των κρατούντων. Στις 5 Απριλίου 1935 εκτελέστηκε ο επίλαρχος Στυλιανός Βολάνης και στις 24 Απριλίου οι στρατηγοί Αναστάσιος Παπούλας και Μιλτιάδης Κοιμήσης. Η θλίψη και η ανησυχία του Βενιζέλου είναι εμφανής όταν γράφει στην έμπιστη φίλη του:

«Δεν είνε ανάγκη να σας είπω ποίας ημέρας αγωνίας περάσαμε αφότου ήρχισαν αι δίκαι ενώπιον των στρατοδικείων. [...] η καταδίκη και η εκτέλεσις του ατυχούς Βολάνη ήλθε να μας πείση ότι η πραγματική εξουσία περιήλθε εις τους Γίγαντας. Η επακολουθήσασα καταδίκη και η εκτέλεσις των στρατηγών Παπούλα και Κοιμήση, όχι διά πραγματικήν μετοχήν των εις το κίνημα, αλλά διότι ήσαν οι κύριοι οργανωταί της Δημοκρατικής Αμύνης, δεν εξήγειρε μόνον την αγανάκτησίν μας, αλλά και αύξησε την ανησυχίαν μας διά την τύχην των κυριωτέρων εκ των λοιπών κατηγορουμένων. Αι τελευταίαι αποφάσεις καθησύχασαν τας ανησυχίας αυτάς. Εχάρην ιδιαιτέρως διά την ανθρωπινωτέραν αντίληψιν που έδειξε το στρατοδικεόν Λαρίσσης. Και

¹⁰⁵ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 484.

φαντάζομαι ποία υπήρξε και η δική σας ανακούφισις μετά την απόφασιν αυτήν».¹⁰⁶

Η ανακούφιση την οποία αναφέρει ο Βενιζέλος ότι πρέπει να αισθάνεται η Πηνελόπη Δέλτα αναφέρεται στο αποτέλεσμα της δίκης του Αλεξάνδρου Ζάννα, συζύγου της κόρης της Δέλτα Βιργινίας, που τον καταδίκασε μόνο σε πρόσκαιρα δεσμά πέντε χρόνων, και στην απαλλαγή του Μικέ Μαυρογορδάτου, συζύγου της κόρης της Δέλτα Σοφίας. Η ίδια η Δέλτα κατά την ταραγμένη αυτή εποχή είχε προσφέρει σημαντική ηθική και υλική υποστήριξη στους φυλακισμένους δημοκρατικούς του κινήματος. Ο Βενιζέλος τον επόμενο Δεκέμβριο, όταν πλέον είχε επέλθει η παλινόρθωση και η αμνηστία των πολιτικών, έστειλε γεμάτος ευγνωμοσύνη το ακόλουθο τηλεγράφημα στην Πηνελόπη Δέλτα για τον γαμπρό της Αλ. Ζάννα:

«Παρίσι 3 Δεκεμβρίου. Μεγάλη χαρά μου δι' απόλυσίν σου και τόσων άλλων φίλων μολονότι επισκιάζεται από απαράδεκτον διάκρισιν που γίνεται μεταξύ αρχηγού κρινομένου επιεικέστερον και απλών συνεργών κρινομένων αυστηρότερον. Ελευθέριος».¹⁰⁷

Προς το παρόν όμως, στην ταραγμένη εποχή του Μαΐου του 1935, η επιστολή του Βενιζέλου είναι γεμάτη θλίψη και αγανάκτηση. Ενδεικτική μάλιστα για το ασφυκτικό κλίμα της εποχής και την έντονη απειλή της λογοκρισίας που απλωνόταν πάνω από τη γραπτή επικοινωνία των ιθυνόντων αλλά και του απλού λαού, είναι η κατακλείδα της επιστολής:

«Περιορίζομαι εις τούτα μόνον, διότι δεν ειμπορώ να είμαι βέβαιος ότι η παρούσα θα περιέλθη εις χείρας σας».¹⁰⁸

Φανταζόμαστε ότι ο Βενιζέλος θα εμπιστευόταν στη φίλη του πολύ περισσότερα, με τη βαθύτητα της σκέψης και την οξυδέρκεια που τον διέκρινε. Σε εποχές όμως που ο φόβος ήταν διάχυτος στην ελληνική κοινωνία ο λόγος γίνεται

¹⁰⁶ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 485.

¹⁰⁷ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 485, σημ. 2.

¹⁰⁸ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 485.

αναγκαστικά υπαινικτικός και οι εκμυστηρεύσεις γίνονται κατά το δυνατόν εκ του σύνεγγυς. Η Πηνελόπη Δέλτα δεν θα είχε την ευκαιρία να χαρεί και πάλι την παρέα του αγαπημένου φίλου και πολιτικού της ινδάλματος. Ο Βενιζέλος πέθανε μακριά από την Ελλάδα τον επόμενο χρόνο και η χώρα μας, σύμφωνα με την Δέλτα, δεν κατάφερε να πετύχει τα εθνικά επιτεύγματα για τα οποία θα ήταν άξια αν ο λαός είχε ακολουθήσει με πίστη και σταθερότητα τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Στα επόμενα χρόνια η Δέλτα επρόκειτο να ζήσει πικρές απογοητεύσεις, με αφετηρία τη δικτατορία του Μεταξά, συνέχεια τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο και τελευταία πράξη του ελληνικού δράματος τη γερμανική εισβολή, που την οδήγησε και στο φοβερό διάβημα της αυτοκτονίας στις 27 Απριλίου 1941.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ:
Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ
ΧΡΥΣΑΝΘΟ ΚΑΙ Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

5.1 Ο βίος και το έργο του Χρύσανθου Τραπεζούντος (μετέπειτα Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος)

Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος από το 1938 ως 1940 Χρύσανθος, κατά κόσμον Χαρίλαος Φιλιππίδης, ήταν επί σειρά ετών μητροπολίτης Τραπεζούντος (1913-1938). Από το 1939 ανήκε στις τάξεις της Ακαδημίας Αθηνών.¹⁰⁹

Γεννήθηκε το 1881 στην Κομοτηνή, όπου και διδάχθηκε τα πρώτα γράμματα. Το 1897 εισήχθη στην Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Το 1903 χειροτονήθηκε διάκονος και τον ίδιο χρόνο ακολούθησε στη Τραπεζούντα τον μητροπολίτη Κωνσταντίνο Καρατζόπουλο, όπου και υπηρέτησε ως ιεροκήρυκας και καθηγητής θρησκευτικών στο «Φροντιστήριο» (Γυμνάσιο) της πόλης. Μετά τον θάνατο του μητροπολίτη, ο Χρύσανθος διατήρησε τη θέση του μέχρι το 1907, οπότε και μετέβη στην Ελβετία και τη Γερμανία για περαιτέρω σπουδές. Το 1911 επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, όπου έγινε αρχισυντάκτης της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας*, επίσημης φωνής του Πατριαρχείου. Κατά την παραμονή του στο Οικουμενικό Πατριαρχείο ο Χρύσανθος γνώρισε τον Ίωνα Δραγούμη και τον συνεργάτη του Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη, με τους οποίους ανέπτυξε φιλία, ενώ μυήθηκε στις ελληνοκεντρικές ιδέες του Περικλή Γιαννόπουλου και αναμείχθηκε στη λεγόμενη «κίνηση των εθνοτήτων» (χριστιανικών και μουσουλμανικών), η οποία φιλοδοξούσε να οδηγήσει στην αναβίωση του βυζαντινού πνεύματος μέσα στη θνήσκουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Χρύσανθος πίστεψε στη δυνατότητα επικράτησης του Ελληνισμού στο πλαίσιο ενός συνταγματικά οργανωμένου τουρκικού κράτους, που

¹⁰⁹ Για τη ζωή και το έργο του μητροπολίτη Χρύσανθου βλ. Ιω. Χ. Κωνσταντινίδης, «Χρύσανθος», [λήμμα στη:] *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 12, Αθήναι 1968, στήλ. 397-401.

θα δεχόταν την αναγνώριση των δικαιωμάτων όλων των εθνοτήτων που κατοικούσαν στη μεγάλη παλιά αυτοκρατορία. Αγωνίστηκε για τον σκοπό αυτό όχι μόνο μέσα από τα γραπτά του, αλλά και σε συνεργασία με τη μυστική «Οργάνωσιν Κωνσταντινουπόλεως».¹¹⁰

Οι απόψεις του, τριάντα τρία χρόνια αργότερα και παρά τις δραματικές περιπέτειες του Ελληνισμού που είχαν μεσολαβήσει, δεν άλλαξαν. Έγραφε το 1945:

«Η (Βαλκανική) συμμαχία έπρεπε να κατατείνη εις εκβιασμόν των Νεοτούρκων όπως παραδεχθούν την ισοπολιτείαν των λαών της Αυτοκρατορίας» [και όχι να φθάσουμε] «εις το κατάντημα του πολέμου του 1912, όστις επεδίωξε την διάλυσιν της Αυτοκρατορίας, ήτις ήτο η μόνη αληθινή δύναμις της ελληνικής φυλής».¹¹¹

Τον Μάρτιο του 1913 ο μητροπολίτης Τραπεζούντας μετατέθηκε στην Κύζικο και οι Τραπεζούντιοι αξίωσαν να γίνει ο Χρύσανθος ο νέος μητροπολίτης τους. Έτσι, το 1913 ο Χρύσανθος εξελέγη μητροπολίτης στην Τραπεζούντα του Πόντου, από όπου δεν έφυγε παρά μόνο για να καταλάβει τον αρχιεπισκοπικό θρόνο το 1938. Ο Χρύσανθος έφερε τον τίτλο της εν λόγω Μητροπόλεως για 25 συναπτά έτη και ανέπτυξε έξοχη εθνική και θρησκευτική δράση. Κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου κατόρθωσε να αποτρέψει στην επαρχία του τον διωγμό του ελληνικού στοιχείου από τους Τούρκους και να προστατεύσει τον λαό του κατά την κατάληψη της περιοχής από τους Ρώσους και έπειτα από τους Τούρκους. Μάλιστα επέκτεινε την προστασία του στους κατοίκους των γειτονικών επαρχιών και βοήθησε ακόμη και τους Τούρκους της περιοχής που μετά τη Ρωσική Επανάσταση του 1917 διέτρεξαν μεγάλο κίνδυνο από τους Αρμένιους που υπηρετούσαν στο Ρωσικό στρατό.

Λόγω του μεγάλου κύρους του μετά την ανακωχή του 1818 εστάλη στο Παρίσι Το Λονδίνο και στην Ιταλία ως εκπρόσωπος του αλύτρωτου Ελληνισμού του Πόντου στις εκεί διασκέψεις. Οι πρωτοβουλίες και οι χειρισμοί του υπήρξαν ιδιαίτερα επιτυχείς. Την εποχή εκείνη ο Ελευθέριος Βενιζέλος τον εξουσιοδότησε να

¹¹⁰ Χρύσανθος μητροπολίτης Τραπεζούντος, *Η Εκκλησία Τραπεζούντος (Αρχαίον Πόντου)*, τόμ. 4-5, 1933, σ. 751.

¹¹¹ Αρχιεπίσκοπος Χρύσανθος, «Το Βουλγαρικόν Σχίσμα», περ. *Πολιτική Επιθεώρησις*, 15 Σεπτεμβρίου 1945, σ. 708.

προβεί σε συνεννοήσεις με τους Τούρκους, αλλά τελικώς τα ζητήματα αυτά ρυθμίστηκαν διά της διπλωματικής οδού με τη συνθήκη των Σεβρών το 1920.

Το 1921 μετείχε στην ελληνική αποστολή στο Λονδίνο μαζί με τον Δημήτριο Γούναρη. Λόγω της ενέργειάς του αυτής καταδικάστηκε από τους Τούρκους ερήμην εις θάνατον, οπότε το 1922 μετά τη Μικρασιατική καταστροφή εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Το ίδιο έτος διορίστηκε από την Εκκλησία της Ελλάδος αποκρισάριος του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και συγχρόνως ανέλαβε διάφορες εκκλησιαστικές αποστολές.

Ως πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ταμείου Ανταλλαξίμων Κοινοτικών και Κοινωφελών Περιουσιών φρόντισε ιδιαίτερα να καλύψει τις στοιχειώδεις ανάγκες προσφυγικών κοινοτήτων βοηθώντας στην ανέγερση σχολείων και ναών. Το 1937 αναγορεύθηκε από το Πανεπιστήμιο Αθηνών επίτιμος διδάκτωρ της Θεολογίας για τη συγγραφική του δράση.

Όταν χήρεψε ο αρχιεπισκοπικός θρόνος λόγω του θανάτου του αρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου του Α΄ Παπαδόπουλου στις 22 Οκτωβρίου 1938 προτάθηκε ως διάδοχός του και τελικά ενθρονίστηκε ως Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος στις 18 Δεκεμβρίου 1938. Κατά το βραχύ διάστημα της αρχιεπισκοπείας του μέχρι τον Ιούλιο του 1941 εργάστηκε ευσυνείδητα και επιδίωξε να επανδρώσει την εκκλησία με άξιους λειτουργούς. Πέτυχε επίσης να ρυθμίσει νομοθετικώς διάφορα εκκλησιαστικά ζητήματα.

Το 1939 εξελέγη μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Στον ελληνοϊταλικό πόλεμο (1940-41) αφ' ενός οργάνωσε φιλανθρωπική βοήθεια προς τις οικογένειες των μαχόμενων διά της «Προνοίας των στρατευομένων της Αρχιεπισκοπής Αθηνών» και καθοδήγησε τον κλήρο να συμπαρασταθεί στον αγώνα του έθνους. Όταν η Ελλάδα κατελήφθη από τους Γερμανούς το 1941, ο Αρχιεπίσκοπος Χρύσανθος αρνήθηκε να ορκίσει τη δωσίλογη κυβέρνηση του Γεωργίου Τσολάκογλου, λέγοντας χαρακτηριστικά: «Δεν μπορώ να ορκίσω Κυβέρνηση προβληθείσα από τον εχθρό, εμείς γνωρίζουμε ότι τις Κυβερνήσεις τις ορίζει ο λαός ή ο Βασιλεύς». Αρνήθηκε να προχωρήσει στην πολιτική νομιμοποίηση της κατοχικής κυβέρνησης, παραμένοντας πιστός στον βασιλιά και την κυβέρνησή του που συνέχιζαν την πολεμική προσπάθεια στην Κρήτη, όσο και στις συμμαχικές δεσμεύσεις της χώρας με τη Βρετανία. Ο Χρύσανθος είχε προκαλέσει την οργή των Γερμανών για το διάγγελμα που είχε εκφωνήσει με αφορμή την κήρυξη του πολέμου της Γερμανίας εναντίον της Ελλάδας. Ο Γερμανός καθηγητής του πανεπιστημίου του Μονάχου, Franz Dölger,

εξοργισμένος, ζήτησε εξηγήσεις για το διάγγελμα του Χρύσανθου από τον Πρόεδρο της Ακαδημίας Αθηνών Γεώργιου Σωτηρίου. Για τη στάση του αυτή, στις 2 Ιουλίου του 1941, με Συντακτική Πράξη της κατοχικής κυβέρνησης, καθαιρέθηκε από το αξίωμά του. Επίσης η τότε κυβέρνηση, τονίζοντας τον απολυταρχικό χαρακτήρα του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου, επιχείρησε να ταυτίσει τον Χρύσανθο με τη μεταξική διακυβέρνηση. Ο Χρύσανθος θα αντιδράσει χαρακτηρίζοντας την κυβέρνηση Τσολάκογλου εξίσου δικτατορική με την προκάτοχό της. Ο Χρύσανθος σε όλη τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής τήρησε την ίδια εχθρική στάση απέναντι σε όλες τις δωσιλογικές κυβερνήσεις. Όταν του δόθηκε από την κυβέρνηση του Ιωάννη Ράλλη η δυνατότητα να επανέλθει στον αρχιεπισκοπικό θρόνο, την απέρριψε χωρίς δισταγμό. Μετά τη 2α Ιουλίου 1941 είχε αποσυρθεί στο σπίτι του στην Κυψέλη, όπου ασχολούνταν με τις μελέτες του. Μετά την απελευθέρωση της χώρας δεν επιδίωξε την επάνοδό του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Μετείχε μόνο στις εργασίες της Ακαδημίας Αθηνών μέχρι τον θάνατό του, στις 28 Σεπτεμβρίου 1949.

5.2 Η αλληλογραφία του Χρύσανθου Τραπεζούντος (μετέπειτα Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος) με την Πηνελόπη Σ. Δέλτα

Η ανωτέρω παράθεση στοιχείων για τον βίο και το έργο του μητροπολίτη και μετέπειτα αρχιεπισκόπου Χρύσανθου μας βοηθά να αντιληφθούμε με σαφήνεια πόσο κοινές απόψεις είχαν με την Πηνελόπη Δέλτα και να καταλάβουμε γιατί η αλληλογραφία μεταξύ των δύο είχε τέτοια διάρκεια (1914-1939) και τόσο εξομολογητικό και ειλικρινή τόνο. Ήδη στην πρώτη επιστολή προς την Πηνελόπη Δέλτα (16.3.1914) τον βλέπουμε λίγους μόλις μήνες μετά τη χειροτονία του να μεριμνά για την πνευματική καλλιέργεια του ποιμνίου του και για την τόνωση του ελληνικού φρονήματος. Σε μια δημόσια διάλεξη στην Τραπεζούντα, τόσο μακριά από την πατρίδα Ελλάδα, ο Χρύσανθος διαβάσει στο κοινό του Παλαμά:

«[...] τους ανέπτυξα τι πολιτισμό εδημιούργησε η ελληνική ψυχή και γιατί τώρα δεν έχουμε δικό μας εθνικό πολιτισμό και γιατί από τώρα κ' ύστερα θα δημιουργήσουμε εξάπαντος· κ' ετελείωσα με την θαυμασία προφητεία του Παλαμά μας στον Πρόλογο της *Φλογέρας του Βασιληά*, αφού πρώτα τους διάβασα το πρώτο μέρος του Προλόγου, όταν ανέπτυσσα γιατί με την πτώσι της Πόλης χάσαμε και τον πολιτισμό μας. Σημειώστε ότι οι περισσότεροι από κείνους που μ' άκουαν ήσαν καθαρευουσιάνοι· συγκινήθηκαν όμως φοβερά με τους στίχους του Παλαμά [...].»¹¹²

Ήδη στην πρώτη επιστολή της αλληλογραφίας Χρύσανθου και Πηνελόπης Δέλτα συναντούμε εν σπέρματι όλες εκείνες τις ιδέες που θα ενώσουν και τους δύο: Ελληνοκεντρισμός, πίστη στο (ένδοξο) μέλλον της ελληνικής φυλής, για την οποία αναμένουν μια πνευματική αναγέννηση, πίστη στην πνευματική δύναμη του δημοτικισμού και στην αναγεννητική ισχύ που έχει η λογοτεχνία για το ελληνικό φρόνημα.

¹¹² *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 415.

Το 1925 κυκλοφόρησε *Η ζωή του Χριστού*.¹¹³ Πρόθεση της Πηνελόπης Δέλτα ήταν να ζωντανέψει το πρόσωπο του Ιησού μέσα από τις μαρτυρίες των Ευαγγελίων και συγχρόνως να διαπαιδαγωγήσει τον αναγνώστη, παρότι η ίδια δεν ήταν ιδιαίτερα θρησκευόμενη. Σε σημαντικό βαθμό οι επιστολές που αντάλλαξε με τον Πέτρο Βλαστό κομίζουν σημαντικά στοιχεία για τον τρόπο που η Δέλτα αλλά και ο δημοτικιστικός τους περίγυρος προσεγγίζουν τη χριστιανική πίστη. Με κύριο σημείο αναφοράς τη συγγραφή του βιβλίου για τη ζωή του Χριστού, θίγονται σημαντικά ζητήματα πίστεως. Η τελευταία δεν νοείται τόσο ως θεωρητική-φιλοσοφική γνώση, αλλά περισσότερο ως εθνικό γνώρισμα που αποκαλύπτει μια βαθύτερη κρίση αξιών της οργανωμένης Εκκλησίας.

Ένα μεγάλο μέρος της αλληλογραφίας με τον μητροπολίτη Χρυσάνθο αφορά την εξακρίβωση των πηγών για τη *Ζωή του Χριστού*. Ο παλαιός της φίλος της προσφέρει με μεγάλη υπομονή τις γνώσεις του και προβαίνει σε διασαφηνίσεις αρκετών σημείων των ευαγγελικών κειμένων. Είναι εντυπωσιακές οι θεολογικές του γνώσεις και η προσοχή του όταν πρόκειται να θίξει δογματικά θέματα. Αξίζει ωστόσο να παρατηρήσει κανείς ότι λόγω της φιλίας του με την Πηνελόπη Δέλτα επιτρέπει κάποτε στον εαυτό του να χαριτολογεί ή να κάνει χιούμορ, ακόμη και με λεπτά θέματα. Έτσι, όταν συμβουλεύει την Πηνελόπη Δέλτα να μην παρεκκλίνει από τα κηρύγματα της ορθόδοξης παράδοσης σε ό,τι αφορά το ζήτημα των άλλων παιδιών του Ιωσήφ και της Μαρίας, της γράφει με τη σοβαρότητα που θα κατέθετε τα επιχειρήματά του και σε ένα θεολογικό δοκίμιο. Ωστόσο είναι αναπάντεχος ο τρόπος που καταλήγει (επιστολή της 16ης Μαρτίου 1914):

«Όπως βλέπετε στο ευαγγέλιο [...] σ' όλον τον δημόσιο βίο του Χριστού πουθενά δεν αναφέρεται το όνομα του πατέρα του Ιωσήφ· από τη σιωπή αυτή συμπεραίνουμε πως ο Ιωσήφ είχε ήδη αποθάνει· τουναντίον δε, ζούσε η μητέρα του και μαζί με αυτήν αναφέρονται και αδελφοί του και αδελφαί, και μάλιστα οι αδελφοί του φέρονται τέσσερις, Ιάκωβος, Ιωσής ή Ιωσήφ, Ιούδας και Σίμων. Αυτοί όμως δεν ήσαν ομομήτριοι αδελφοί, αλλ' ήσαν είτε παιδιά του Ιωσήφ από προηγούμενη γυναίκα, είτε ανεψιοί αυτού και εξάδελφοι του Χριστού· η εβραϊκή λέξη α δ ε λ φ ό ς σημαίνει κάθε στενόν συγγενή. Κατά την γνώμην της Ορθοδόξου Εκκλησίας η Παναγία άλλον υιόν από τον

¹¹³ Πηνελόπη Σ. Δέλτα, *Η ζωή του Χριστού*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», τόμ. 1-2, Αθήνα 1925.

Χριστόν δεν απέκτησε: “Παρθένος έτεκες απειρόγαμε και παρθένος έμεινας μήτερ ανύμφευτε”.

Φρονώ πως καλόν είναι ν’ ακολουθήσετε την παράδοσι της Εκκλησίας· αλλέως θα χαρακτηρισθήτε αιρετική και θα σας αφορίσουν οι Δεσποτάδες!»¹¹⁴

Θα μπορούσε να φανταστεί κανείς πως γράφοντας αυτά τα τελευταία λόγια τής κλείνει χαμογελώντας το μάτι. Είναι ο κώδικας επικοινωνίας δύο καλών φίλων, με χιούμορ και χωρίς προκαταλήψεις και ιδεολογικές αγκυλώσεις. Με τη σειρά της η Πηνελόπη Δέλτα του έγραφε πάντοτε μεν με τον σεβασμό που ταίριαζε στο σχήμα του, αλλά παράλληλα με πνεύμα πλήρους ελευθερίας:

«Ξεύρω πως οι ιδεολογίες μας επίσης και μερικές αρχές μας διαφέρουν. Αλλά διέφεραν πάντα. Κι’ αυτό δεν εμπόδισε την βαθιά ψυχική επικοινωνία που μας ένωνε. Αν υπάρχει κανένας βαθύτερος λόγος που σας έκαμε ν’ αποσυρθήτε, γράψτε μου μόνο μια γραμμή [...].

Αν είναι όμως η αιτία μόνο μια παρεξήγηση τηλεφωνήσετέ μου “έρχομαι”. Σας σφίγγω το χέρι ως τότε μ’ όλη την παλιά αγάπη. (Δεν το φιλώ γιατί μεταξύ μας δεν έχει θέση για παπαδίστικα)».¹¹⁵

Είναι πραγματικά δύσκολο να φανταστούμε ακόμη και στη σύγχρονη εποχή ότι θα έγραφε κανείς έτσι στον αρχιεπίσκοπο, όσο φιλική και αν ήταν η σχέση μεταξύ τους. Μπορούμε λοιπόν να αντιληφθούμε πλήρως το πνεύμα αληθινής φιλίας και κατανόησης που επικρατούσε μεταξύ τους. Η Πηνελόπη Δέλτα, η οποία δεν είχε ποτέ μεγάλη σχέση με τη θρησκεία, πόσο μάλλον με το τυπικό της, δεν νιώθει καμιά υποχρέωση να τηρεί τους τύπους με τον φίλο της, και μάλιστα έχει την πλήρη άνεση να του το δηλώνει ευθαρσώς!

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι επιστολές που αναφέρονται στα κακώς κείμενα τόσο του συντεταγμένου κράτους όσο και της επίσημης Εκκλησίας. Ο Χρύσανθος δεν τηρεί ούτε σε αυτή την περίπτωση τα προσχήματα και συζητεί τα

¹¹⁴ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 416.

¹¹⁵ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 435.

θέματα αυτά χωρίς παρωπίδες. Μιλά ακόμη και για τα βαθιά προσωπικά του αισθήματα. Στις 26 Ιουνίου 1934 γράφει στην Πηνελόπη Δέλτα:

«Συμμερίζομαι την θλίψιν σας. Αλλ' εφ' όσον σεις νομίζετε ότι δεν έχει σαπή η ρίζα, δηλ. ο λαός, πρέπει να αισιοδοξήτε. Εγώ εις στιγμάς αηδίας και καμάτου νομίζω ότι το κακόν είναι βαθύτερο και θεραπεία δεν προβλέπω και έτσι γίνομαι περίλυπος μέχρι θανάτου.

Μέτρον του κακού είναι και η σαπίλα της Εκκλησίας μας και ενώ εις περιόδους της ιστορίας μας κρίσιμες και σκοτεινές θα έπρεπε να είναι το άλας της γης και το φως του κόσμου, πτώμα σέρνεται και αυτή μέσα στο σκοτάδι».¹¹⁶

Η Τερέζα Πεσμαζόγλου το 2009 εξέδωσε δεκατέσσερις επιστολές της Δέλτα προς τον Χρύσανθο οι οποίες δεν είχαν περιληφθεί στην έκδοση του Λευκοπαρίδη.¹¹⁷ Και πάλι ζητούνται πληροφορίες και υλικό για το βιβλίο. Ωστόσο, οι επιστολές αυτές, στον ίδιο ευθύ και συγχρόνως εγκάρδιο τόνο όπως και οι προηγούμενες, είναι επίσης τεκμήριο του υψηλού ήθους της Πηνελόπης Δέλτα και του απαιτητικού χαρακτήρα της, που καταδικάζει τη συνθηκολόγηση και το ψέμα είτε αυτά αφορούν τη ζωή των ποιμένων της Εκκλησίας, είτε των πρωταγωνιστών της πολιτικής ζωής της Ελλάδας.

Όπως είναι γνωστό, στις 27 Απριλίου 1941, ημέρα κατά την οποία τα γερμανικά στρατεύματα εισέβαλαν στην Αθήνα, η Πηνελόπη Δέλτα πήρε δηλητήριο. Τελικά έφυγε από τη ζωή πέντε ημέρες αργότερα, στις 2 Μαΐου 1941. Η τελευταία εντολή της ήταν: «Παιδιά μου, ούτε παπά ούτε κηδεία. Παραχώστε με σε μια γωνιά του κήπου, αλλά μόνο αφού βεβαιωθείτε ότι δε ζω πια. Σας φιλώ όλους με αγάπη. Φροντίστε τον Πατέρα σας. Τον φιλώ σφιχτά. Π. Σ. Δέλτα».

Η Πηνελόπη Δέλτα πράγματι τάφηκε στον κήπο του σπιτιού της στην Κηφισιά. Στην ταφόπλακά της χαραχτηκε σύμφωνα με την επιθυμία της μόνο η λέξη «ΣΙΩΠΗ». Ωστόσο, κάποιος ιερέας διάβασε τη νεκρώσιμη ακολουθία για την αυτόχειρα, έστω κι αν η ίδια δεν το ζήτησε, έστω κι αν η επίσημη Εκκλησία πιθανώς

¹¹⁶ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 432.

¹¹⁷ Τερέζα Πεσμαζόγλου, *Η ζωή του Χριστού της Π. Σ. Δέλτα και η ανέκδοτη αλληλογραφία της με τον μητροπολίτη Χρύσανθο (1919-1936)*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2009.

θα το απαγόρευε, γράφοντας τον επίλογο μιας μακράς ιστορίας: Ο αγαπημένος παλιός της φίλος Αρχιεπίσκοπος Χρύσανθος.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το έργο της Πηνελόπης Δέλτα είναι ευρύτατο για να μπορέσουμε να ισχυριστούμε ότι η σύγχρονη βιβλιογραφία έχει καλύψει όλες τις πτυχές του. Η Δέλτα μέχρι τη μέρα του θανάτου της δεν έπαψε να πλουτίζει την παιδική λογοτεχνία, το είδος της οποίας ουσιαστικά εγκαινίασε στην Ελλάδα, τις σύγχρονες παιδαγωγικές απόψεις, αλλά και πολλές πλευρές της σύγχρονής της κοινωνικής και πολιτικής ζωής.

Το ογκώδες σώμα της αλληλογραφίας της με προσωπικότητες των αρχών του εικοστού αιώνα προσφέρει ανεξάντλητο υλικό στη σύγχρονη έρευνα. Στην παρούσα εργασία επιχειρήσαμε να ταξινομήσουμε σε ευρύτερες ενότητες το πλούσιο αυτό υλικό και να αναδείξουμε τα σημαντικότερα πνευματικά ζητήματα και τα ερωτήματα που αυτό εγείρει.

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάσαμε σε αδρές γραμμές τον βίο και το λογοτεχνικό έργο της Πηνελόπης Δέλτα, προσπαθώντας να το εντάξουμε στο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο εντός του οποίου παρήχθη. Εν συνεχεία ασχοληθήκαμε με τη συνοπτική παρουσίαση της συγκεντρωτικής έκδοσης της αλληλογραφίας της Πηνελόπης Δέλτα από τον Ξενοφώντα Λευκοπαρίδη.¹¹⁸ Μετά την περιγραφή της μέθοδου ταξινόμησης των επιστολών έγινε μια συνοπτική παρουσίαση των προσώπων που αλληλογραφούν αλλά και μια αδρή ομαδοποίηση των ποικίλων γλωσσικών, λογοτεχνικών, αισθητικών, πολιτικών και ιστορικών θεμάτων που τίγονται.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύθηκαν τα γλωσσικά, παιδαγωγικά και λογοτεχνικά ζητήματα που πραγματεύθηκε, με σθεναρά επιχειρήματα και συχνά με μαχητικότητα, με τους εκπροσώπους του δημοτικισμού, σε μια εποχή που το γλωσσικό ζήτημα ήταν από τα πιο φλέγοντα θέματα που απασχολούσαν όχι μόνο τους πεπαιδευμένους, αλλά ολόκληρη την ελληνική κοινωνία. Το γλωσσικό ζήτημα απασχόλησε έντονα και αδιαλείπτως την Δέλτα τουλάχιστον μέχρι το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων. Η προσήλωσή της στη δημοτική γλώσσα συνδέθηκε με την

¹¹⁸ *Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα 1906-1940*, επιμέλεια Ξενοφών Λευκοπαρίδης, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα ²1997 (α' έκδ. 1956).

αγάπη για την πατρίδα, με την ελπίδα ότι η γλωσσική αναμόρφωση θα οδηγούσε και στην αναγέννηση του ελληνικού έθνους.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρακολουθήσαμε την Πηνελόπη Δέλτα να συνομιλεί με αγαπημένους της λογοτέχνες και να μοιράζεται μαζί τους τις απόψεις της και τις διαφωνίες της επί σημαντικών λογοτεχνικών, αισθητικών, γλωσσικών, αλλά και πολιτικών και εθνικών ζητημάτων. Πέρα από τους επαίνους και την ενημέρωση για το λογοτεχνικό γίνεσθαι και τη συγγραφική παραγωγή στην Ελλάδα των αρχών του εικοστού αιώνα, συχνά επανερχόταν το ζήτημα αν η τέχνη, και δη η λογοτεχνία, πρέπει να έχει παιδευτικό ή άλλο σκοπό, ή να έχει μόνον ως στόχο την κατάκτηση του αισθητικού ιδεώδους. Η Πηνελόπη Δέλτα έμεινε ως το τέλος πιστή στον στόχο της να θέσει τα βιβλία της στην υπηρεσία των εθνικών ιδεωδών, να βοηθήσει τα νεαρά Ελληνόπουλα να μάθουν την ιστορία τους και να τα εμπνεύσει να χτίσουν μια μεγάλη και ένδοξη πατρίδα, αντάξια του παλαιού κλέους.

Στο τέταρτο κεφάλαιο αναδείχθηκαν τα κυριότερα σημεία του επιστολικού διαλόγου της Δέλτα με πολιτικούς άνδρες που πρωταγωνίστησαν στις πολιτικές μεταβολές και σε σημαντικές ιστορικές εξελίξεις στις αρχές του εικοστού αιώνα. Στην αλληλογραφία τους δεν μιλούν μόνο για την πολιτική και τα σοβαρά εθνικά ζητήματα, αλλά επεκτείνονται και στην πραγμάτευση πλήθους κοινωνικών, παιδαγωγικών, λογοτεχνικών και αισθητικών θεμάτων.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρακολουθήσαμε τα βασικά σημεία της αλληλογραφίας της Πηνελόπης Δέλτα με τον μητροπολίτη Τραπεζούντος Χρυσάνθο, ο οποίος της παρείχε πληροφορίες για το βιβλίο της *Η ζωή του Χριστού* (1925). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο φωτίζεται μέσα από τις επιστολές αυτές η σχέση της Δέλτα με τη θρησκεία, για την οποία γνωρίζουμε ότι δεν ενδιαφερόταν ιδιαίτερα, και η στάση της απέναντι σε περιπλεγμένα ζητήματα πίστεως.

Από το σύνολο της αλληλογραφίας προκύπτει ότι η Δέλτα έχαιρε της εκτίμησης και της αποδοχής για το έργο της αλλά και για την προσωπικότητά της από τις πιο αξιόλογες προσωπικότητες της εποχής της, είτε οι άνθρωποι αυτοί είχαν διακριθεί στο μετερίζι της πολιτικής, είτε είχαν καταξιωθεί με την πένα τους, με τη διδασκαλία τους ή τον αγώνα τους από τον εκκλησιαστικό άμβωνα.

Ο Κωστής Παλαμάς τής αναγνωρίζει ότι τα έργα της κατορθώνουν να συνταιριάζουν την καλλιτεχνική εύρεση με μια ηθική ιδέα,¹¹⁹ ο Κωνσταντίνος Μελάς της δηλώνει ότι έβαλε τη μεγάλη της καρδιά σε αθάνατα βιβλία,¹²⁰ ενώ ο Στράτης Μυριβήλης την διαβεβαιώνει πως για πρώτη φορά στην ελληνική λογοτεχνία δόθηκαν ζωντανοί τύποι παιδιών από αυτήν.¹²¹ Αλλά και οι αυστηροί στις κρίσεις τους θεωρητικοί του δημοτικισμού δεν φείδονται επαίνων: ο Δημήτρης Γληνός την αποκαλεί «υπέροχη γυναίκα, που με τη ζωή της μας έδωσε ένα πρότυπο Γυναικείου Ανθρωπισμού»,¹²² ο Αλέξανδρος Δελμούζος χαρακτηρίζει το έργο της «έργο κατ' εξοχήν εθνικό και παιδαγωγικό»,¹²³ ο Πέτρος Βλαστός της γράφει «είστε θαρρώ από κείνους τους ανθρώπους που γεννήθηκαν ξυπνητήρια»¹²⁴ και ο Αργύρης Εφταλιώτης αναφωνεί: «Τιμή στο έθνος, τιμή στο γυναικείο φύλο που έστειλε στο έθνος τέτοιο αντιπρόσωπο να διηγηθεί τις μεγάλες του ιστορίες και να του τραγουδήσει τα μεγάλα του όνειρα».¹²⁵

Ανεξάρτητα από τη σπουδαιότητα της προσωπικότητας των επιστολογράφων και του ρόλου τους στο κοινωνικό, λογοτεχνικό ή πολιτικό προσκήνιο, στις επιστολές είναι έντονο το στοιχείο του προσωπικού ενδιαφέροντος και της ουσιαστικής ανθρώπινης επαφής. Όλοι ανεξαιρέτως ρωτούν και ενδιαφέρονται με λεπτό και διακριτικό τρόπο για την εύθραυστη υγεία της Πηνελόπης Δέλτα, η οποία είναι γνωστό ότι επί σειρά ετών και μέχρι το πέρας του βίου της τής επέβαλλε να ζει με περιορισμούς και σωματικό πόνο. Είναι έκδηλο το ενδιαφέρον και η μητρική, πολλές φορές, αγάπη και από την πλευρά της Δέλτα για τους ανθρώπους με τους οποίους επικοινωνεί και τους οποίους η τοπική απόσταση κρατούσε συχνά μακριά της. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι παρά το πλήθος των κοινωνικών επαφών και την υψηλή κοινωνική θέση των αλληλογράφων, το συμβατικό στοιχείο απουσιάζει πλήρως και τη θέση του παίρνει το βάθος των αισθημάτων και η ουσιαστική ανθρώπινη επικοινωνία.

¹¹⁹ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 57.

¹²⁰ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 403.

¹²¹ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 385.

¹²² *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 37.

¹²³ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 253.

¹²⁴ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 4.

¹²⁵ *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, σ. 189.

Αξίζει ακόμη να σημειωθεί η παρρησία με την οποία εξέφραζε τις απόψεις της και κυρίως τις διαφωνίες της η Πηνελόπη Δέλτα, ανεξάρτητα με το ποιον είχε «απέναντί της» και ανεξάρτητα με το κοινωνικό ή πολιτικό κύρος του συνομιλητή της. Η αλληλογραφία της αποδεικνύει ότι υπερασπίστηκε με σθένος την επιλογή της να γράφει με σκοπό να εμψυχήσει υψηλά ιδανικά στα Ελληνόπουλα και να υπηρετήσει την ιδέα του έθνους και της συνέχειας της ελληνικής φυλής. Ακόμη και όταν της υποδεικνυόταν ότι πρέπει να μειώσει τους τόνους ή να αποφύγει την ωμή περιγραφή της φρίκης του πολέμου, έμενε ουσιαστικά ανεπηρέαστη και επέμενε στον τρόπο που η ίδια έκρινε ότι πρέπει να παρουσιαστούν τα γεγονότα. Η στάση της είναι ενδεικτική του δυναμισμού της προσωπικότητάς της, σε μια εποχή που οι γυναίκες συνήθως δεν είχαν καν δική τους γνώμη ή, και αν είχαν, δίσταζαν να την υπερασπιστούν δημοσίως.

Ελπίζουμε ότι η παρούσα εργασία πέτυχε να καταστήσει σαφές ότι η δική μας προσέγγιση δεν συνιστούσε παρά την αφετηρία μιας έρευνας, που υπέδειξε τα βασικότερα θέματα που τίγονται στις σελίδες της Αλληλογραφίας. Το ογκώδες σώμα των επιστολών της Πηνελόπης Δέλτα δύναται να προσφέρει πλούσιο υλικό στον ερευνητή ώστε να προκύψει πληθώρα πορισμάτων για γλωσσικά, παιδαγωγικά, εκπαιδευτικά, πολιτικά, ιστορικά και κοινωνικά ζητήματα που αφορούν την Ελλάδα των τελών του δεκάτου ενάτου και των αρχών του εικοστού αιώνα.

ΠΗΓΕΣ

Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα 1906-1940, επιμέλεια Ξενοφών Λευκοπαρίδης, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα ²1997 (α΄ έκδ. 1956).

Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Α΄ Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος. Ημερολόγιο – Αναμνήσεις – Μαρτυρίες – Αλληλογραφία, επιμ. Π. Α. Ζάννας, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1978.

Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Γ΄ Πρώτες Ενθυμήσεις, επιμ. Π. Α. Ζάννας, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1985.

Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Ι. Αναμνήσεις 1899, μτφρ. Βούλα Λούβρου, επιμ. Π. Α. Ζάννας, Αλ. Π. Ζάννας, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1990.

Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Αναμνήσεις 1921, επιμ. Αλ. Π. Ζάννας, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1996.

Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα: Αναμνήσεις 1940, επιμ. Αλ. Π. Ζάννας, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 2007.

Δέλτα Πηνελόπη Σ., *Για την πατρίδα* [μαζί με το διήγημα «Η καρδιά της βασιλοπούλας», μόνο σε αυτή την έκδοση], εικονογραφίες Ν Λύτρα και Σ. Λασκαρίδη, Τυπογραφείο Γ. Σ. Βελώνη, Λονδίνο 1909.

Δέλτα Πηνελόπη Σ., *Παραμύθι χωρίς όνομα*, εικονογραφίες Δ. Κωνσταντινίδη, Τυπογραφείο Γ. Σ. Βελώνη, Λονδίνο 1910.

Δέλτα Πηνελόπη Σ., *Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου*, εικονογραφίες Δ. Λ. Κωνσταντινίδη, Λονδίνο 1911.

Δέλτα Πηνελόπη Σ., *Παραμύθια και άλλα*, εικονογραφίες Σοφίας Λασκαρίδου και Σοφίας Σ. Δέλτα, «Βιβλιοθήκη Εκπαιδευτικού Ομίλου» αρ. 5, Αθήνα 1915.

Δέλτα Πηνελόπη Σ., *Τ' ανεύθυνα (Ψυχές παιδιών)*, εκδότης Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1921.

Δέλτα Πηνελόπη Σ., *Η ζωή του Χριστού*, τόμ. 1-2, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήναι 1925.

Δέλτα Πηνελόπη Σ., *Τρελαντώνης*, εικονογραφίες Μαρίας Παπαρρηγοπούλου, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήνα 1932.

Δέλτα Πηνελόπη Σ., *Μάγκας*, εικόνες Δ. Π. Ζωγράφου, Αντ. Πολυκανδριώτη, Δ. Λ. Κωνσταντινίδη, εκδόσεις Κασταλία, Αθήναι 1935.

Δέλτα Πηνελόπη Σ., *Στα μυστικά του Βάλτου*, τόμ. Α'-Β', εικονογραφίες Δ. Α. Μπισκίνη, χάρτες Στεφανίας Φάρκου, Τυπογραφείο «Εστία», Αθήναι 1937.

Δέλτα, Πηνελόπη Σ., *Το γκρέμισμα*. Ιστορικό μυθιστόρημα, επιμέλεια Μαριάννα Σπανάκη, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1983.

Δέλτα Πηνελόπη Σ., *Ρωμιοπούλες*, τόμ. 1-3: *Το ξύπνημα. Λάβρα. Σούρουπο*, επιμέλεια Αλέκος Π. Ζάννας, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 2014.

Ζάννας Π. Α. (επιμ.), «Ανέκδοτη Αλληλογραφία του Πέτρου Βλαστού και της Π. Σ. Δέλτα (1925-1926)», περ. *Ελληνικά* (Θεσσαλονίκης), τόμ. 32, τχ. 1 (1980), σσ. 117-129.

Πεσμαζόγλου Τερέζα, *Η ζωή του Χριστού της Π. Σ. Δέλτα και η ανέκδοτη αλληλογραφία της με τον μητροπολίτη Χρύσανθο (1919-1936)*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2009.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Αυτοτελείς εκδόσεις και αναφορές σε βιβλία

Αναγνωστόπουλος Β. Δ. (εισαγ.-επιμ.), *Εισαγωγή στην παιδική λογοτεχνία: Πηνελόπη Δέλτα – Αντιγόνη Μεταξά (Θεία Λένα)*, Σχολή Νηπιαγωγών Καρδίτσας, Καρδίτσα 1979.

Αναγνωστόπουλος Β. Δ., *Η ελληνική παιδική λογοτεχνία κατά τη μεταπολεμική περίοδο, 1945-1958*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1991, σ. 129.

Γερμανός Φρέντν, *Η εκτέλεση*, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1985.

Γιάκος Δημήτρης, *Ιστορία της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας του ΙΘ΄ και του Κ΄ αιώνα*, εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα ¹⁰1993, σ. 15, 79-80 και passim.

Δελώνης Αντώνης, *Ελληνική παιδική λογοτεχνία, 1835-1985. Από τις πρώτες ρίζες μέχρι σήμερα*, εκδόσεις Ηράκλειτος, Αθήνα ²1990, σσ. 17-19 και passim.

Δημαράς Αλέξης, «“Βιβλία για τα Ελληνόπουλα”: Η Παιδική Βιβλιοθήκη του Εκπαιδευτικού Ομίλου», στο *Μνημοσύνης Θρέμματα – Αφιέρωμα στη μνήμη του Αντώνη Μωραΐτη*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1993, σσ. 291-333.

Δημαράς Αλέξης, «Πηνελόπη Δέλτα και εκπαιδευτικός δημοτικισμός: Η περίπτωση των αναγνωστικών (1913-1918)», στο Ζάννας Αλ. Π. (εισαγ.-επιμ.), *Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» / Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σσ. 147-191.

Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα ⁸1987, σσ. 439-440.

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος – Λαρούς – Μπριτάννικα, εκδ. συνεργ. Grande Encyclopédie Larousse – Encyclopædia Britannica – Πάπυρος, τόμ. 20, Αθήνα 1991, σ. 57.

Ζάννας Αλ. Π. (εισαγ.-επιμ.), *Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» / Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006. [Συλλογικός τόμος.]

Ζάννας Παύλος Α., «Σχετικά με τη λέξη “Σιωπή” στον τάφο της Π. Σ. Δέλτα. Μια επιστολή του Παύλου Α. Ζάννα», στο Ζάννας Αλ. Π. (εισαγ.-επιμ.), *Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» / Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σσ. 461-474.

Ζερβού Αλεξάνδρα, *Λογοκρισία και αντιστάσεις στα κείμενα των παιδικών μας χρόνων. Ο Ροβινσώνας, η Αλίκη και το Παραμύθι χωρίς όνομα: Ανάγνωση από μια ενήλικη*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1992.

Θρύλος Άλκης [= Ουράνη Ελένη], *Μορφές της ελληνικής πεζογραφίας. Και μερικές άλλες μορφές*, τόμ. 1, εκδόσεις Δίφρος, Αθήνα 1962, σσ. 50-80.

Ιντζέμπελης Ελπιδοφόρος, *Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή. Μυθιστορηματική βιογραφία*, εκδόσεις Μένανδρος, Αθήνα 2019.

Καράβας Σπύρος, «Το παραμύθι της Πηνελόπης Δέλτα και τα μυστικά του Μακεδονικού Αγώνα», στο Ζάννας Αλ. Π. (εισαγ.-επιμ.), *Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» / Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σσ. 193-289.

Καρπόζηλου Μάρθα, *Τεύχη-αφιέρωματα των ελληνικών περιοδικών (1879-1997)*, εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σ. 79.

Κιουσοπούλου Τόνια, «Η Πηνελόπη Δέλτα και το Βυζάντιο», στο Ζάννας Αλ. Π. (εισαγ.-επιμ.), *Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» / Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σσ. 291-312.

Κοντράρου Νινέττα, *Νεοελληνική παιδική λογοτεχνία*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1978, σσ. 122-126, 150-154.

Κωνσταντινίδης Ιω. Χ., «Χρύσανθος», [λήμμα στη:] *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 12, Αθήνα 1968, στήλ. 397-401.

Λαούρδας Βασίλειος, *Φιλολογικά δοκίμια*, επιμ.-εισαγ. Ντ. Χριστιανόπουλος, εκδόσεις Διαγώνιος, Θεσσαλονίκη 1977.

Μαστροδημήτρης Π. Δ., *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, εκδόσεις Δόμος, Αθήνα ⁸2012, σσ. 263, 302, 491.

Μεγάλη Εγκυκλοπαιδεία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (Από τον 10ο αιώνα ως σήμερα), διευθ. σύνταξης Ι. Μ. Χατζηφώτης, τόμ. 6, Χ. Πάτσης, Αθήνα χ.χ., σσ.173-178.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία (Συμπλήρωμα), διευθ. σύνταξης Π. Δρανδάκης, τόμ. 2, Εκδοτικός Οργανισμός «Ο Φοίνιξ», Αθήνα χ.χ., σ. 605.

Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό, διευθ. έκδοσης Γ. Α. Χριστόπουλος, Ι. Κ. Μπασιτιάς, τόμ. 3, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1985, σσ. 255-256.

Παπαϊωάννου Μ. Μ., «Πηνελόπη Σ. Δέλτα (1874-1941)», *Από τον Ψυχάρη στο Γληνό*, εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1986, σσ. 66-71.

Πεσμαζόγλου Τερέζα, *Το ηρωϊκό παραμύθι της Π. Σ. Δέλτα. Μικρό οδοιπορικό από τις απαρχές στην ωριμότητα της νεοελληνικής παιδικής λογοτεχνίας*, έκδ. «Ιδρύματος Ερευνών για το Παιδί», Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1991.

Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου Λότη, *Μιλώντας για τα παιδικά βιβλία*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα ²1987, σσ. 59-82.

Πετροπούλου Ιωάννα, «Από τον παροικιακό ελληνισμό στην εθνική συνείδηση. Finis Graeciae: Η Πηνελόπη Δέλτα και το Μικρασιατικό Ζήτημα», στο Αλ. Π. Ζάννας

(εισαγ.-επιμ.), Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» / Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σσ. 337-381.

Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993, σ. 255.

Πούχγερ Βάλτερ – Αναγνωστόπουλος Βασίλης Δ., «Δέλτα Πηνελόπη», [λήμμα στο:] *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα – Έργα – Ρεύματα – Όροι*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2007, σσ. 473, στήλ. Β' – 474, στήλ. Α'.

Σακελλαρίου Χάρης, *Πηνελόπη Δέλτα. Η ζωή, οι έρωτες, το έργο της*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.

Σπανάκη Μαριάννα, *Βυζάντιο και Μακεδονία στο έργο της Π. Σ. Δέλτα. Η σχέση ιστορίας και λογοτεχνίας*, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 2004.

Σταυροπούλου Έρη (παρουσίαση – ανθολόγηση), «Πηνελόπη Σ. Δέλτα», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τόμ. ΙΑ', 1900-1914, εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1998, σσ. 78-135.

Σωτηρόπουλος Θεόδωρος Ν., «“Μέσα μου γίνεται χαλασμός”. Ιδεολογία και πολιτική στο έργο της Π. Σ. Δέλτα», στο Ζάννας Αλ. Π. (εισαγ.-επιμ.), Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» / Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σσ. 383-432.

Τσελίκια Βαλεντίνη, *Πηνελόπη Δέλτα. Αφήγηση ζωής*, εκδόσεις Ολκός, Αθήνα 2004.

Φουριώτης Α., «Δέλτα Πηνελόπη», [λήμμα στη:] Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαιδεία, τόμ. Β', εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα – Herder, Αθήνα 1967, σσ. 66-67.

Χάρης Πέτρος, *Έλληνες πεζογράφοι*, τόμ. 4, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1973, σσ. 189-202.

Χαρτοκόλλης Πέτρος, *Ιδανικοί αυτόχειρες. Έλληνες λογοτέχνες που αυτοκτόνησαν*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2003.

Χαρτοκόλλης Πέτρος, «Για τον έρωτα και την πατρίδα», στο Ζάννας Αλ. Π. (εισαγ.-επιμ.), *Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» / Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σσ. 433-460.

Χρυσάνθος μητροπολίτης Τραπεζούντος, *Η Εκκλησία Τραπεζούντος (Αρχαίον Πόντου)*, τόμ. 4-5, 1933.

Χρυσάνθος, *Βιογραφικαί Αναμνήσεις του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσάνθου του από Τραπεζούντος*, επιμέλεια Γεωργίου Ν. Τασούδη, Αθήναι 1970.

Χωριανόπουλος Μάνος, *Κορυφαίες μορφές της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Σμυρنيωτάκης, Αθήνα 1990, σσ. 73-84.

Abrams M. H., *Λεξικό λογοτεχνικών όρων. Θεωρία, ιστορία, κριτική λογοτεχνίας*, μετάφραση Γιάννα Δεληβοριά, Σοφία Χατζηϊωαννίδου, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2005.

Beaton Roderick, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση και πεζογραφία, 1821-1992*, μετάφραση Ευαγγελία Ζουργού – Μαριάννα Σπανάκη, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 145.

Navet-Grémillet Marie-Cécile, «Πηνελόπη Δέλτα, η Αλεξανδρινή», στο Ζάννας Αλ. Π. (εισαγ.-επιμ.), *Π. Σ. Δέλτα. Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» / Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σσ. 313-335.

Β. Άρθρα και αφιερώματα σε περιοδικά και εφημερίδες

Αναγνωστόπουλος Β. Δ., «Θεματικοί πυρήνες του έργου της Πηνελόπης Σ. Δέλτα», περ. *Διαδρομές* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 16 (Χειμώνας 1989), σσ. 272-277.

Βασταρδή Μαργαρίτα Ι., «Οι σχέσεις της Πηνελόπης Δέλτα με το δημοτικισμό μέσα από την “Αλληλογραφία” της», περ. *Διαβάζω* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 300 (9 Δεκεμβρίου 1992), σσ. 69-74.

Γκενάκου Ζωή, «Η Ορθοδοξία στην “Ελληνικότητα” της Π. Δέλτα», περ. *Κοινωνικές Τομές*, έτος 5, τχ. 50 (Δεκέμβριος 1993).

Γρηγοριάδου-Σουρέλη Γαλάτεια, «Ξαναδιαβάζοντας το *Παραμύθι χωρίς όνομα*», περ. *Διαδρομές* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 16 (Χειμώνας 1989), σσ. 278-281.

Δελώνης Αντώνης, «Το ιστορικό μυθιστόρημα και η Πηνελόπη Δέλτα», εφημ. *Μακεδονία*, 2 Απριλίου 1988.

Δελώνης Αντώνης, «Τέχνη και Ιδεολογία στο έργο της Πηνελόπης Δέλτα», περ. *Διαδρομές* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 16 (Χειμώνας 1989), σσ. 292-295.

Ζάννας Π. Α., «Αυτοβιογραφικά κείμενα της Π. Σ. Δέλτα (1874-1941)», περ. *Το Δέντρο*, τχ. 41 (Νοέμβριος 1988), σσ. 26-35. [Τώρα και στο: *Πετροκαλαμήθρες. Δοκίμια και άλλα 1960-1989*, εκδόσεις Διάττων, Αθήνα 1990, σσ.463-478.]

Ζάννας Αλ. Π., «Πηνελόπη Σ. Δέλτα: Ευαίσθητη και δημιουργική έως τη σιωπή του θανάτου», εφημ. *Τα Νέα*, 29 Οκτωβρίου 1999.

Ζερβού Αλεξάνδρα, «Για την πατρίδα στον Μεγάλο περίπατο του Πέτρου. Αποσπάσματα από το έργο της Πηνελόπης Δέλτα μέσα στο κείμενο της Άλκης Ζέη», περ. *Διαβάζω* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 300 (9 Δεκεμβρίου 1992), σσ. 89-95.

Ζήρας Αλέξης, «Ο γυναικείος λόγος στη νεότερη πεζογραφία μας», περ. *Διαβάζω*, τχ. 36 (Νοέμβριος 1980), σσ. 43-51.

Θρύλος Άλκης [= Ουράνη Ελένη], «Π. Σ. Δέλτα: Η ζωή του Χριστού, εφημ. *Δημοκρατία*, 6 Ιανουαρίου 1926.

Θρύλος Άλκης [= Ουράνη Ελένη], «Πηνελόπη Δέλτα 1874-1941», περ. *Νέα Εστία*, τόμ. 33, τχ. 376 (1 Φεβρουαρίου 1943), σσ. 144-150 και τχ. 377 (15 Φεβρουαρίου 1943), σσ. 226-232.

Ιωαννίδης Ι. Δ., «Πηνελόπη Δέλτα. Όψη αντιηρωϊσμού και εσωτερικής αναζήτησης», περ. *Το Σχολείο και το Σπίτι*, τχ. 7 (346), (1991), σσ. 305-316.

Κανάβα Ζωή, «Πρόσωπα και χαρακτήρες στο *Παραμύθι χωρίς όνομα* της Πηνελόπης Δέλτα», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τόμ. 132, τχ. 1562 (1 Αυγούστου 1992), σσ. 1008-1011.

Κανατσούλη Μένη, «Το μοντέλο της γυναίκας στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία», περ. *Διαδρομές*, τχ. 6 (Καλοκαίρι 1987), σσ. 102-106.

Καραντώνης Ανδρέας, «Στην πεζογραφική παράδοση της Πηνελόπης Δέλτα», περ. *Νέα Εστία*, τόμ. 97, τχ. 1149 (15 Μαΐου 1975), σσ. 686-687.

Κουτσουλέλος Δημήτριος, «Πηνελόπη Δέλτα. Μια μεγάλη Ελληνίδα και γνήσια παιδαγωγός», περ. *Το Σχολείο και το Σπίτι*, τχ. 6 (345), (1991), σσ. 285-286.

Κωνσταντίνου-Χριστοδούλου Δήμητρα, «Η Πηνελόπη Δέλτα, οι Έλληνες και το 1992», περ. *Διαδρομές* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 16 (Χειμώνας 1989), σσ. 256-260.

Μαλαφάντης Κωνσταντίνος Δ., «Χρονολόγιο Πηνελόπης Στ. Δέλτα», περ. *Διαβάζω* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 300 (9 Δεκεμβρίου 1992), σσ. 58-63.

Μαλαφάντης Κωνσταντίνος Δ., «Βιβλιογραφικά Πηνελόπης Στ. Δέλτα. Πρώτη καταγραφή», περ. *Διαβάζω* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 300 (9 Δεκεμβρίου 1992), σσ. 96-99.

Μάντακα-Τριφύλλη Μαρία, «Η Π. Σ. Δέλτα και το Βυζάντιο», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τόμ. 132, τχ. 1562 (1 Αυγούστου 1992), σσ. 1015-1020.

Μιράσγεζη Μαρία Δ., «Μηνύματα της Πηνελόπης Δέλτα μέσα από τα παιγνίδια των ηρώων του *Τρελαντώνη* και του *Μάγκα*», περ. *Διαδρομές* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 16 (Χειμώνας 1989), σσ. 317-336.

Μόσχος Ε. Ν., «Η χαρά της φυλής», περ. *Διαδρομές* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 16 (Χειμώνας 1989), σσ. 261-263.

Μόσχος Ε. Ν., «Η πνευματική προσφορά της Π. Σ. Δέλτα», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τόμ. 132, τχ. 1562 (1 Αυγούστου 1992), σσ. 1012-1014.

Μόσχου-Σακορράφου Σάσα, «Μια ζωή αφιερωμένη στα Ελληνόπουλα», περ. *Διαδρομές* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 16 (Χειμώνας 1989), σσ. 264-267.

Μπουρνάζος Στρατής, «*Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα 1906-1940*, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδης», περ. *Μνήμων*, τόμ. 21 (1999), σσ. 275-280. [Α' δημοσ. σε συντομευμένη μορφή στην εφημ. *Ελευθεροτυπία* (ένθετο «Βιβλιοθήκη»), 6 Αυγούστου 1999.]

Νικολοπούλου Αγγελική, «Σύντομο σχεδιάσμα του έργου της Π. Σ. Δέλτα», περ. *Διαβάζω* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 300 (9 Δεκεμβρίου 1992), σσ. 66-74.

Παπαϊωάννου Μ. Μ., «Η Πηνελόπη Δέλτα και η εθνικιστική λογοτεχνία», περ. *Νεοελληνικός Λόγος*, τχ. 28 (1982), σσ. 6-9. [Αναδημ. στην *Επιθεώρηση Παιδικής Λογοτεχνίας*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1988, σ. 319-323.]

Πατεράκη Γιολάντα, «Ο Μακεδονικός Αγώνας και η Γυναικεία Λογοτεχνία», περ. *Διαδρομές* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 16 (Χειμώνας 1989), σσ. 313-316.

Πάτσιου Βίκυ, «Η εμπειρία της μνήμης στις αυτοβιογραφικές σελίδες της Π. Σ. Δέλτα», περ. *Διαβάζω* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 300 (9 Δεκεμβρίου 1992), σσ. 64-65.

Περ. *Καλλιτεχνική Ελλάδα*, τόμ. 1, τχ. 4-6 (4 Ιουνίου 1945): Αφιέρωμα στην Π. Σ. Δέλτα.

Περ. *Διαδρομές*, τχ. 16 (Χειμώνας 1989): Αφιέρωμα «Η Πηνελόπη Δέλτα και το έργο της».

Περ. *Νέα Εστία*, τόμ. 132, τχ. 1562 (1 Αυγούστου 1992): «Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Σ. Δέλτα (1874-1941)· Στα πενήντα χρόνια από το θάνατό της».

Περ. *Διαβάζω*, τχ. 300 (9 Δεκεμβρίου 1992): Αφιέρωμα «Πηνελόπη Δέλτα».

Πεσμαζόγλου Τερέζα, «Ο εύκολος και ο δύσκολος θάνατος της Πηνελόπης Δέλτα», περ. *Διαδρομές* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 16 (Χειμώνας 1989), σσ. 286-271.

Πεσμαζόγλου Τερέζα, «Η Π. Δέλτα και ο Σπενσεριανισμός της εποχής της», περ. *Διαβάζω* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 300 (9 Δεκεμβρίου 1992), σσ. 75-81.

Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου Λότη, «Φανταστική συνέντευξη με την Πηνελόπη Δέλτα», περ. *Διαδρομές* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 16 (Χειμώνας 1989), σσ. 282-288.

Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου Λότη, «Οι διακρίσεις των φύλων στον *Τρελαντώνη* της Πηνελόπης Σ. Δέλτα», περ. *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τόμ. 132, τχ. 1562 (1 Αυγούστου 1992), σσ. 1002-1007.

Ροδοπούλου Σούλα, «Οι Πρώτες Ενθυμήσεις θεμέλιο της πεζογραφίας της Πηνελόπης Δέλτα», περ. *Διαδρομές* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 16 (Χειμώνας 1989), σσ. 289-291.

Σακελλαρίου Χάρης, «Πηνελόπη Δέλτα και Ιουλία Δραγούμη. Δύο παράλληλες παρουσίες», περ. *Διαβάζω* (Αφιέρωμα στην Πηνελόπη Δέλτα), τχ. 300 (9 Δεκεμβρίου 1992), σσ. 85-88.

Σπανάκη Μαριάννα, «Επετειακές ανησυχίες και εκδοτικές δραστηριότητες (Μερικές πρόσφατες μελέτες για το έργο της Π. Σ. Δέλτα)», περ. *Διαβάζω*, τχ. 285 (15 Απριλίου 1992), σσ. 28-31.

ΠΗΓΕΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

https://www.taexeiola.gr/pinelopidelta/	Ψηφιακή βιβλιοθήκη της Πηνελόπης Δέλτα
https://archive.ert.gr/73518/	Αρχείο ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ
https://archive.ert.gr/7419/	Παιδικές αναμνήσεις: Τα βιβλία της Πηνελόπης Δέλτα (Αρχείο ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ)
http://www.biblionet.gr	Πύλη πρόσβασης σε κατάλογο των βιβλίων που κυκλοφορούν, με πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία
http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/literature_history/search.html?details=28	Η Πύλη για την ελληνική γλώσσα – Πηνελόπη Δέλτα

Βιβλιοθήκες

http://www.lib.uoa.gr	Δικτυακός τόπος των Βιβλιοθηκών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
http://www.nlg.gr	Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος
http://www.elia.org.gr	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.): Πύλη πρόσβασης σε καταλόγους βιβλίων, περιοδικών και αρχείων του Ε.Λ.Ι.Α.

<http://catalog.parliament.gr>

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.
Ψηφιοποιημένα περιοδικά και εφημερίδες μέχρι
το έτος 1948